

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
В.о. завідувача кафедри

 Ірина ДЕСНОВА
«18» листопада 2024р.

**«Робота психолога в підліткових групах з профілактики булінгу
в умовах воєнного стану»**

Кваліфікаційна робота здобувача
вищої освіти другого (магістерського)
рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми
«Практична психологія»
Космачової Анжеліки Іванівни

Науковий керівник: Шахов В.І.
доктор педагогічних наук, професор
кафедри практичної психології

Рецензент: доктор психологічних наук,
професор **Оксана Шпортун**

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою 85 В /
добре

Секретар ЕК
Ольга РЕБРО
«23» грудня 2024р.

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОЯВУ БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВИХ ГРУПАХ.....	7
1.1. Теоретичні підходи до змісту булінгу у підліткових групах.....	7
1.2. Аналіз та обґрунтування причин булінгу у підліткових групах.....	18
1.3. Робота психолога з підлітковими групами щодо подолання прояву булінгу.....	26
Висновки до першого розділу.....	32
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ.....	35
2.1. Обґрунтування методів емпіричного дослідження.....	35
2.2.Констатувальний експеримент: кількісний та якісний аналіз отриманих результатів	39
2.3.Програма профілактики булінгу у підліткових групах.....	52
Висновки до другого розділу.....	65
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність. Сучасне суспільство все більше звертається за кваліфікованою допомогою до психологів для вирішення особистих проблем. Серед значної когорти психологічних проблем, які потребують уваги фахівців та негайного вирішення, вагоме місце займають питання відхилення у системі міжособистісних стосунків людини.

Постійно зростаюче напруження, яке можна спостерігати у соціальних спільнотах, так чи інакше, зумовлює виникнення конфліктів та протистоянь, що в свою чергу впливають на розвиток та становлення зростаючої особистості.

Будь які конфлікти та непорозуміння набувають гострого значення, особливо у дитячих та підліткових групах. Адже саме у ці вікові періоди відбувається активна первинна соціалізація особистості. Вивчення проблематики функціонування підліткових груп є актуальними у будь який час.

Важливим є вирішення питань, пов'язаних із роботою в напрямку ефективного впливу держави на формування громадської думки та реформації політики у сфері освіти, та порядок реагування на випадки появи та прояву булінгу в освітньому процесі.

У 2018 році набрав чинності Закон протидії булінгу, у якому Міністерством освіти України першочергово було розроблено план заходів, зорієнтованих на роботу в протидії цькуванню в закладах освіти та порядок реагування на випадки прояву цькування і реалізацію відповідних заходів виховного впливу на учасників освітнього процесу.

Наступним етапом на державному рівні, є провадження законопроекту України щодо введення на рівні українського законодавства чіткого визначення поняття «булінг» з відповідною системою покарань. Згідно із законодавчими документами у кожному закладі освіти України, адміністрація відповідає за реалізацію плану заходів щодо протидії булінгу, а педагогічний колектив, класні керівники проводитимуть навчальні тематичні бесіди та заходи серед

здобувачів освіти. Оскільки головним завданням зазначеного документу є розроблений, чітко визначений алгоритм дій у випадку цькування, з відповідальними особами за виконання завдань протидії.

Тема шкільного булінгу розглядалася ще 1950 р., К. Дьюкс та була опублікована, але перші дослідження цькування вивчали Д. Ольвеус, А. Пікас, П. Хайнеман, Е. Роланд, С. Arora, V. Besag, R. Hazier, K. Kwak, C. Lee, K. Rigby, T. Sleep та інші.

Наукові дослідження щодо з'ясування психологічного змісту міжособистісних стосунків у підліткових групах висвітлено у працях І. Баєва, М. Бутовскої, Є. Бурмистова, К. Биковської, В. Вишневської, Я. Коломінського, А. Рояк, В. Семикіна, І. Сидорук, С. Харченко де виокремлено, проаналізовано та систематизовано проблемні питання, які знаходяться у сферах освіти, суспільства про поширення булінгу. В наукових публікаціях Л. Артемова, М. Медвідь, висвітлено про систему соціальних, культурних та психологічних закономірностей у підліткових групах та конфліктів у них.

Також, в Україні, дослідження феномену булінгу (цькування) в освітніх закладах представлено у працях М. Алексеєнко, О. Барліт, А. Барліт, Н. Гордієнко, Н. Гончарнко, А. Король, О. Новікової, Л. Онуфрієва, вивченням поширення його у школі займаються Ю. Савельєв, Т. Салата – науковці підкреслюють, що це є свідомі, обдумані та цілеспрямовані дії з чітким наміром нанести шкоду або ж викликати страх у потенційної жертви.

Оскільки булінг є тією проблемою, яка потребує пильної уваги не лише освітян, а й фахівців галузей психології та соціальної роботи, важливим є здійснення профілактичної роботи та інформування громадян щодо його поширеності та можливих наслідків.

Аналіз літературних джерел свідчить, що основна увага науковців приділялася вивченню появи та поширення булінгу у шкільних закладах. Тому, враховуючи вище зазначене, вважаємо що тема магістерського дослідження

«Робота психолога в підліткових групах з профілактики булінгу в умовах воєнного стану» є актуальною

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично перевірити особливості роботи психолога з профілактики булінгу у підліткових групах.

Об’єкт дослідження – процес профілактики булінгу у підлітковій групі.

Предмет дослідження – зміст, форми та методи профілактики булінгу у підліткових групах в умовах воєнного стану.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що одним із чинників зниження рівня прояву булінгу в підліткових групах є реалізація профілактичної роботи практичним психологом закладу освіти

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми булінгу у підліткових спільнотах;
2. Опрацювати основні положення роботи психолога у підліткових групах;
3. Експериментально дослідити прояв булінгу в освітньому середовищі
4. Розробити рекомендації щодо зниження прояву булінгу в освітньому шкільному просторі;

Теоретичне вивчення проблеми дослідження полягало в обґрунтуванні та систематизації суті, змісту профілактичної роботи, яку здійснює психолог у підліткових групах в умовах воєнного стану.

Для здійснення емпіричної її частини передбачено використання таких методів:

теоретичні: аналіз наукових джерел, порівняльний (для порівняння різних наукових поглядів); *феноменологічний* (для уточнення сутності, змісту й особливостей базових понять дослідження); *систематизація й узагальнення* теоретичних положень (для з’ясування стану розробленості проблеми дослідження у психологічній теорії та практиці);

емпіричні: психодіагностичні методики дослідження рівня прояву агресії, агресивної поведінки та її спрямованості; анкетування, опитувальники;

спостереження; методи математичної статистики (для узагальнення та унаочнення результатів експериментального дослідження).

У ході емпіричного дослідження використано наступні психодіагностичні методики:

1. Опитувальник OLWEUS
2. Опитувальник дослідження рівня агресії за методикою Басса – Даркі
3. Оцінка ризику булінгу (ОРБ).
4. Методика для виявлення «Булінг структури».

Практичне значення отриманих результатів роботи полягає в теоретичному аналізі закордонного та вітчизняного досвіду роботи психолога з профілактики булінгу серед підліткових груп

Апробація результатів роботи.

Публікації.

1. Космачова А. Психопрофілактика булінгу у підліткових групах. *Магістерські студії психолого-педагогічного факультету. Маріупольського державного університету: збірник наукових праць здобувачів ОС Магістр ОП «Дошкільна освіта», «Початкова освіта», «Фізична культура», «Практична психологія», «Менеджмент. Управління закладом загальної середньої освіти» / за заг. ред. Л.В. Задорожної-Княгницької. Випуск 2. Київ: МДУ, 2024. С.290-298.*

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, який охоплює 60 найменувань. Загальний обсяг роботи складає 81 сторінку, із них обсяг основного тексту становить 67 сторінок. Робота містить 2 таблиці та 8 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОЯВУ БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВИХ ГРУПАХ

1.1. Психологічний аналіз сутності основних понять дослідження

Значні зміни в економічній та соціальній сферах країни; кризи стосунків в сучасних родинях; зміни ціннісних орієнтирів у напрямку «ідеології споживання»; труднощі з працевлаштуванням та навчанням різних верств населення, через зміну постійного місця проживання; довготривале перебування громадян у стресовому стані через воєнні дії, емоційне виснаження та виникнення зневіри у майбутнє; зміна життєвих пріоритетів та моральних цінностей – це неповний перелік тих проблем, які переживають сучасні українці.

Враховуючи ситуацію сьогодення, розуміємо, що не лише доросле населення, а й діти перебувають у емоційному напруженні, відповідно і реакції на постійну напругу є різними. Серед ряду інших реакцій, є міжособистісні конфлікти, які виникають між підлітками, досить часто спостерігаються прояви агресії, третирування, різного роду насильство, що зумовлені культом насилля в суспільстві, часто безпосереднім спостереженням його; низьким рівнем вихованості підлітків «груп ризику», байдужістю дорослих, впливом соціальних мереж, які визначають поведінку підлітків.

Проблема міжособистісних конфліктів серед підлітків є актуальною у всьому світі, про що свідчить велика кількість закордонних досліджень Д. Олвеус, А. Пікас, Е. Міллер, П. Рендолл, Д. Лейн, П. Хайнеман, Е. Мунте, Д. Таттума, Н. Данкансон, П. Махоні, П. Рандолл, Дж. Салісбері та ін.

В Україні дане питання також перебуває у стані вивчення та напрацювання наукових доробків, що можна спостерігати у працях Г. Алексеєнко, О. Барліт, С. Бурова, О. Глазман, М. Дмитренко, О. Дроздова, А. Король, О. Лавриненко, Л. Лушпай, В. Панок, В. Ролінський, В. Синьов, С. Стельмах, Я. Сухенко та інших.

У публікації авторів А. Капської, Л. Завацької та С. Грищенко, які вивчали досвід роботи соціального педагога за кордоном здійснено теоретичний аналіз вивчення проблеми булінгу. Так, автори зазначили про існування двох етапів його вивчення: дослідження, у яких розкрито явище булінгу, як феномен, його природа виникнення, особливості перебігу тощо. І наступні дослідження, які зосереджені на процесі диференційованого підходу, стосовно специфіки того середовища у якому він виникає та поширюється (заклад освіти, простори Інтернету, позашкільне середовище тощо).

Відповідно, й у напрямках наукових досліджень виокремлюються ті сфери де прояв булінгу зустрічається порівняно часто, та через вікові особливості та специфіку відповідного середовища викликає незворотні, важкі наслідки [25]. Тому булінг більшою мірою стосується саме підліткових груп, саме у закладах освіти.

Власне термін «булінг» був запропонований ще на початку 90-х років минулого століття, Е. Адамсом, після чого поступово виникла його конкретніша форма «шкільний булінг» [26].

Відповідно до положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, щодо протидії булінгу (цькуванню)» що датується 18.12.2018 № 2657-VIII, було визначено та запропоновано на законодавчу рівні таке поняття «булінгу (цькування) – це діяння (дія або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному та сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або ж фізичному здоров'ю потерпілого» [2].

Як підкреслено авторами Л. Шатирко та О. Мойзріст, дане визначення поняття *булінгу* є вичерпним та стосується будь якого прояву булінгу в освітньому процесі [4, с.6].

Для розуміння того, хто підлягає під зазначену категорію «учасники освітнього процесу», розглянемо положення Закону України «Про освіту» (05.09.2017 № 2145-VIII), де чітко висвітлено, що «учасниками освітнього процесу є здобувачі освіти, наукові, науково-педагогічні та педагогічні працівники, батьки здобувачів освіти, фізичні особи, які проводять освітню діяльність, інші особи, які передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, встановленим закладом освіти» [3]. Виходячи із зазначено, стає очевидним, що не лише здобувачі освіти або діти можуть бути особами, які здійснюють прояви булінгу (цькування) до інших учасників (дітей).

Згідно, з поданою інформацією ЮНІСЕФ, щодо визначення поняття *булінг* (*переслідування*), визначається як небажана агресивна поведінка дітей шкільного віку, що сприяє цькуванню однією дитиною, іншу дитину чи групою дітей з метою її приниження, залякування та прояву сили [7].

Як зазначають Л. Шатирко та О. Мойзріст, явище *булінгу* охоплює не лише міжособистісні стосунки між декількома здобувачами, а це явище має значно ширше коло суб'єктів освітнього процесу. Тобто, прояв булінгу здійснюється особою-булером (або ж групою осіб) до жертви булінгу, при цьому завжди присутніми є спостерігачі. Ті особи, які спостерігають, які є безпосередніми свідками даного акту цькування, але своїми діями не сприяють та не перешкоджають його вчиненню [4, с.7].

Логіка дослідження вимагає чіткості з'ясування визначень головних понять «булінг», «цькування», «наси́льство» дослідження розглянемо їх визначення низкою авторів.

У психологічному словнику термін *булінг* або *наси́льство* визначається як застосування силових методів чи психологічного тиску, як погрози, що свідомо направлені на слабких осіб або тих, які не можуть чинити опір, як панування та прояв влади однієї людини над людиною [6].

Всесвітньовідомий норвезький вчений Д. Олвеус, є одним із перших дослідників феномену *булінгу* та автором відповідних наукових праць.

Вивчаючи проблему *булінгу* у школі Д. Олвеус виділив три основні компоненти булінгу та підкреслив, що це є повторювальна, агресивного характеру поведінка, що спрямована проти однолітків у шкільному середовищі і чітко проявляється дисбалансом влади між агресором та його жертвою.

Науковцем розроблена та запропонована спільноті психологів у всьому світі, *модель булінгу*, яку можна спостерігати у шкільному середовищі.

Серед *ознак булінгу* автором виділені такі: систематично здійснювана агресивна та негативна поведінка, яка проявляється у тих взаємостосунках, коли учасники мають неоднакову владу та фізичні можливості, також Д. Олвеус зауважує, що зазначена поведінка є навмисною [5, 25].

У дослідженнях Х. Лейманна, поняттям *булінгу* позначається така соціальна взаємодія, через яку одна людина або кілька людей, зазнають нападів з боку іншої (інших) людей упродовж тривалого часу. Що в свою чергу викликає у жертви стан безпомічності, з поступовим виключенням з групи» [с.10].

П. Рандолл, підкреслює, що діти не народжуються з геном *булінгу*, який чекає поштовху, для того, щоб почати свою агресивну діяльність. Очевидним є те, що дитина або доросла людина, поводить себе таким чином через поєднання низки факторів: від недосконалого навчання та виховання до негативного впливу та прикладу з боку соціального оточення. Що сприяє поступовому формуванню антисоціальної особистості з відповідним типом поведінки, яка схильна до агресивного маніпулювання іншими людьми до прояву образ та принижень.

Також, вчений зазначив, що існування *булінгу* в системі освіти, в сім'ї та будь якій трудовій діяльності, можна буде спостерігати доти, до поки існуватимуть недосконалі моделі соціалізації (зокрема, гендерної), які не відповідатимуть рівню розвитку сучасного суспільства, тому й далі, будуть виховуватися люди, які ставатимуть ініціаторами такого типу поведінки [4, с.73].

Наукові дослідження Н. Данкансона, були зосереджені навколо такого виду *булінгу*, як вживання образливих, сексуально забарвлених слів, які є в спілкуванні серед школярів. В результаті дослідження, вчений виявив, що у такому виді *булінгу*, чітко простежується гендерна складова, яка присутня у всіх ситуаціях шкільного життя. Світ підлітків є закритим від оточуючих, і доступу до нього не мають ні батьки, ні вчителі. Проте цей замкнений світ існує у яскравих, напружених соціальних формах, чітко організованої та впорядкованої середній школі [4, с.73].

Дж. Салісбері, підкреслює, що часто саме хлопці схильні проявляти булінг. Вчителі сприймають таку поведінку хлопців, як нормальну, природну. Але і серед педагогів часто можна спостерігати прояви відповідної поведінки, тому й учні сприймають її як норму [с.2].

Стисло розглянемо основні підходи, які пропонувалися науковцями до визначення феномену «булінгу» (див. табл.1.1.):

Таблиця 1.1.

Визначення сутності булінгу науковцями

Автор	Коротке визначення
Роланд	Як напад будь якого характеру;
Безаг	Напади, які здійснюються тією людиною чия влада над іншими є вищою у той момент часу; напади відбуваються неодноразово. І жертва не може самостійно захистити себе. Напади можуть бути фізичні, психологічні, вербальні спрямовані з наміром спричинення страждання іншій людині, а власне «булер» отримує від цього задоволення.
Татум	Насилля над індивідом, фізичне або психологічне, яке відбувається довготривалий проміжок часу. В даному випадку людина не знає як і не вміє себе захистити.

Ольвеус	Фізичний напад однієї людини на іншу, прояв різноманітних погроз, задля того, щоб людина почувалася наляканою та не мала змоги відстояти і захистити себе.
Хед	Тривале в часі насилля групи сильних людей або одного лідера над іншою слабшою людиною, яка не має навичок захистити себе. При цьому присутнє свідоме бажання спричинити біль та принизити іншу людину.
Хальцер	Тип деструктивної поведінки сильної особистості, через вплив якої у «слабшій» людини можуть бути зміни у поведінці
Кривцова	Прояв агресії одних дітей проти іншої, коли нерівні сили агресора і жертви є в довготривалій взаємодії. Нерівність сил та повторюваність – це є дві важливих ознаки прояву булінгу.

Як зазначають вчені Д. Лейн та Е. Міллер характеризують феномен «булінгу» як довготривалий процес коли одна людина свідомо поводить себе жорстоким чином стосовно іншої, це може проявлятися у психічному або фізичному негативно забарвленому ставленні [27].

Разом із Е. Роладом, Д. Лейн прирівнює між собою два поняття *булінгу* і *цькування у школі*, адже в обох варіантах прослідковується тривале фізичне та психологічне насилля з боку одного індивіда або групи людей, стосовно до однієї людини, булінг здійснюється систематично та свідомо [27].

Як підкреслюють у своїй публікації Н. Лалак та В. Пеняк, на сьогодні не існує чіткого, єдиного запропонованого визначення поняття *булінгу* серед дослідників, тому й існують його різні класифікації, визначення та підходи [8, с.133].

Згідно із Centersfor Disease Controland Prevention (CDC), поняття *булінгу* можна розглядати як агресивно направлену поведінку однієї людини проти іншої, яка має систематичний прояв або чіткі передумови для повторного виникнення [28].

Розглянемо також запропоноване трактування *булінгу* Національною асоціацією шкільних працівників США – як застосування сили або примусу з метою негативного впливу на інших за рахунок дисбалансу соціальної, фізичної та емоційної сили. Такий примус або такий вплив має систематичний характер та цілком усвідомлений.

Т. Фалд під *булінгом* вважає регулярну негативну поведінку одного робітника проти іншого або групи правників у вигляді прискіпування, негативного оцінювання будь якої діяльності, поширення чуток та пліткування тощо [30].

Що ж до визначення термінології *булінгу* та синонімів, то у різних країнах використовують такі синоніми, як дискримінація, моббінг (переважно стосується груп), цькування та власне, *булінг*. В українській мові та мовленні, зазвичай використовували терміни дискримінація та знущання, а термін *булінг* – почали використовувати нещодавно [31].

Як зазначають Г. Коваль та Г. Алексеєнко *булінг* це свідомий, цілеспрямований, тривалий в часі фізичний чи/або психологічний вплив однієї людини на іншу [29].

Л. Лушпай підкреслює, що *булінг* тісно пов'язаний із проявом агресії, як дії, що спрямовані на порушення фізичної і психічної цілісності людини чи групи людей [8, с.85].

На думку Л. Шатирко та О. Мойзріст, *булінг* можна трактувати як фізичний та психологічний терор, залякування та цькування, прояв приниження, які спрямовані на те, щоб викликати у потенційної жертви страх, страждання та дискомфорт, впливаючи на особистість з метою підпорядкування її собі. Цей вид насильства зазвичай є довготривалим, систематичного характеру та здійснюється у відношенні до тієї людини, яка неспроможна самотійно захистити себе [4, с.7].

О. Губко визначає *булінг*, як свідоме, тривале в часі цькування, яке не є процесом самозахисту, а направлене на іншу людину з метою завдання їй шкоди та приниження [32].

М. Медвідь, досліджуючи психологічні аспекти конфліктів у підліткових групах, зазначає, що основними причинами виникнення є – непорозуміння, неспівпадіння інтересів, розповсюдження пліток, несправедливі звинувачення, наклепи та насміши, наявність особистої неприязні та несправедливих звинувачень [1, с.125].

У своїх дослідженнях, Т. Алєксєнко висвітлює загальний огляд проблеми *булінгу* та його поширення як в Україні, так і за межами [33].

Про те, що психологічне насилля однієї людини над іншою є «ядром» насильства де вихідною його формою може бути фізичне насильство однієї особи над іншою, підкреслює Г. Коваль [29].

І. Сидорук у своїх дослідження визначає такі *рис*и *булінгу*:

- систематичність прояву;
- нерівність можливостей – фізичних, соціальних та психологічних, що є основою міжособистісних стосунків між булером та його жертвою;
- взаємостосунки переслідувача і його жертви;
- емоційне приниження, образа почуттів людини;

Тобто, як підкреслює авторка, в основі *булінгу* лежить вищий соціальний статус булера, конкуренція, лідерська поведінка. Така соціальна поведінка проявляється у групах, жертва не може дати адекватну відсіч і перебуває у тому стані що не здатна до ефективного самозахисту. Як зазначає І. Сидорук, це є відмінною *рисою ситуації булінгу* від звичайної конфліктної ситуації, коли жертва *булінгу* «залякана». Наступною *рисою булінгу* є свідомо спрямована поведінка на те, аби завдати якомога більше шкоди іншій людині (жертві) [12, с.2].

Науковці, зокрема С. Стельмах, І. Сидорук та інші, поділяють прояв *булінгу* у школі на дві основні *форми*:

1. *Психологічний шкільний булінг* – вид насильства, пов'язаний із впливом на психіку людини;

2. *Фізичний шкільний булінг* – умисне завдання шкоди іншій людині фізичними діями, стусанами, побиттям, сексуальний булінг;

До форми психологічного булінгу належить також:

вербальний булінг – коли промовляються образливі слова та погрози, поширення образливих чуток та інше;

образливі жести, дії чи залякування – застосування агресивних слів та жестів, з метою змушення іншої людини виконувати певну дію;

ізоляція – коли дитина навмисними діями конкретної іншої дитини або ж класу потерпає від ізоляції;

активне неприйняття – демонстрація неприйняття будь якої активності жертви, з боку булера або інших учасників булінгу;

пасивне неприйняття – виникає тоді, коли відбувається формування команди або групи дітей для виконання будь якої діяльності;

ігнорування – не помічають, не звертають увагу на присутність дитини;

вимагання – коштів, телефону, інформації тощо;

пошкодження та інші дії з майном – крадіжка, приховування власних речей;

кібербулінг – використання мобільного зв'язку та Інтернету задля завдання образ, прояву агресії, образ, приниження тощо [12, 13].

Психологічний прояв булінгу можна помітити в образливих словах, погрозах, непристойних епітетах різного характеру (соціального, релігійного, гендерного) та в різного роду принизливих висловлюваннях щодо жертви.

Фізичний прояв булінгу стає помітно коли можна спостерігати та/або зафіксувати удари, підставлення підніжок, щипання або навіть пошкодження особистого майна. Такий шкільний булінг більш характерний для хлопців, але інколи і у поведінці дівчат його можна спостерігати [35].

Під *прихованим булінгом* розуміється поширення пліток, оббріхування та звинувачення це все має ціль зруйнувати соціальні зв'язки людини з оточуючими, проти якої це все направлено.

Під *соціальним третируванням* розуміється напруження атмосфери, наприклад у школі, тобто налаштування усіх учасників освітнього процесу у тому числі і педагогічний колектив та адміністрації, проти жертви. Жертвами

зазвичай є підлітки, які мають певні особливості у поведінці, чи у зовнішності або у соціальному становищі.

Такого плану третирування об'єднує у собі непряму фізичну та вербальну агресію, у вигляді ігнорування, бойкоту, позбавлення можливості успішно навчатися та отримувати додаткові консультації у вчителів, присвоєння образливих прізвиськ та використання лайливих слів; насмішки над зовнішнім виглядом, одягом та діями; погрози та примус виконувати якусь неприємну дію (наприклад, носити рюкзак або ділитися їжею під час обіду в шкільній їдальні); також до такого типу булінгу відноситься і вимагання грошей, змушування до певних негативних дій або до дій сексуального характеру [35, 36 с. 433].

Визначення *кібербулінгу* характеризується використанням аудіо чи відеозаписами з різного роду принизливим змістом за участю жертви з подальшим розміщенням і поширенням їх у мережі Інтернет та соціальних групах.

Також, зазначимо, що варіантом кібербулінгу є використання та імітування чужих профілів у соціальних мережах. Використання чужих акаунтів та профілів наносить шкоду «власнику», та принижує людину.

Також, досить поширеним є використання мобільних телефонів для передавання особистих даних та фото однієї людини іншим користувачам.

Як зазначає у своїх дослідженнях Л. Лушпай, процес викорінення *булінгу* із суспільства, є складним завданням, адже вимагає змін у взаєминах між чоловіками та жінками. І навіть середня школа є тією інституцією суспільства, яка може зробити вагомий внесок у вирішення цього складного завдання.

Також, робота з проявом *булінгу* може бути ефективною тоді, коли й державна політика буде спрямована на цю боротьбу. Важливо готувати педагогів до кваліфікованої роботи з подолання прояву булінгу у школі, обов'язковим має бути співпраця з фахівцями психологічної служби, батьками, варто долучати пересічних громадян і навіть правоохоронні органи, за потреби [с.9].

Отже, основними механізмами початку виникнення та поширення булінгу є конкуренція, заздрощі, особистісні проблеми, невпевненість, образи, страх не отримувати увагу з боку оточуючих та бажання самоствердитися за рахунок слабшої сторони.

Основними засобами булінгу прийнято вважати:

- штучне створення та поширення неправдивої інформації та пліток серед учасників освітнього процесу;
- підкріплення брехливої інформації за допомогою мережі Інтернет та гаджетів;
- систематична критика та насмішки перед іншими людьми;
- маніпулювання та залякування жертви;
- упереджена негативна оцінка будь якій діяльності та свідоме заниження успіхів;
- акцентування на невдачах та помилках, здала формування у жертви образу невдахи та почуття некомпетентності;
- систематичність нав'язування та пропагування жертві особистісних цінностей та установок булера, з метою їх визнання та прийняття жертвою, як своїх власних;
- сексуальні домагання булера до жертви;
- налаштування групи проти жертви тощо.

У цей перелік можливо додавати все нові і нові форми та засоби прояву булінгу серед підліткових груп. На жаль поширення цькування та зниження рівня його агресивності й жорстокості набуває все більших обертів. Особливо, зважаючи на сучасне життя пересічного українця у воєнному стані.

Тому, для кращого розуміння поняття булінгу (цькування) вважаємо доречним розглянути теоретичний аналіз основних причин та факторів, які його викликають. Цьому й присвячено наступний параграф першого розділу.

1.2. Аналіз та обґрунтування причин булінгу у підліткових групах

Ефективний процес соціалізації зростаючої особистості відбувається у мікрогрупах, а саме у підліткових групах. Факт прояву булінгу у поведінці – є цілісним та вимагає системного вивчення особи, яка його демонструє. Тому, прояв такої форми поведінки полягає не в окремих утвореннях чи психологічних властивостях, а в рамках єдиної системи людини.

В. Москаленко, К. Максьом, підліткову групу розглядають як необхідну, важливу у даному віці систему культурних форм, в процесі життєдіяльності якої підліток творить себе, як особистість [с.54]. Зрозуміло, якщо дитина переживає труднощі у спілкуванні та взаємодії у такій групі, то й процес соціалізації загалом, формування та розвитку буде утруднений.

На думку авторів, важливою особливістю процесу становлення особистості є те, що відбувається перехід з однієї стадії соціалізації, до наступної, більш зрілої – до поступового становлення дорослості. Також, однією зі складових соціально-психологічного простору підліткових груп є властивості індивідуально-психологічного простору первинної соціалізації та широкого простору зрілої особистості. Саме тому й визначається як перехідна ланка між перехідною та проміжною формою конкретно-індивідуального та узагальнено-соціального простору [с.54].

У своїх працях, М. Будіянський також зазначає, що для підлітків важливо бути приналежним до групи однолітків, навіть якщо виникатимуть конфліктні ситуації з дорослими. Адже, у цьому віковому періоді важливо «здаватися або бути сильним» [с.38].

В. Москаленко та К. Максьом, підкреслюють, що перехідний характер соціокультурної системи формотворень підлітка, є показником перехідного характеру його індивідуально-психічних властивостей. Тяжіння до гурту, згуртування з однолітками є майже інстинктивним процесом в житті підлітка.

Дитина дев'ятирічного віку поступово розширює коло свого спілкування, а у підлітковому віці відбувається розгортання кола суспільних відносин, з метою самоствердитися в суспільній діяльності. Пізніше, групи однолітків

набувають все більше суттєвого значення для дітей віком 10-12 років. Тобто, підліткові групи це своєрідна форма включення особи в культуру того суспільства та засвоєння відповідного соціального досвіду, в якій відбувається переорієнтація з одного простору спілкування в інший [с.55].

В. Павелків, зазначає, що підлітки є вразливою групою, яка здатна переймати різноманітні девіантні форми взаємодії, оскільки саме цей віковий період визначається як трансформаційний етап розвитку особистості.

Підлітковий вік, перехідний стан від незрілості до зрілості, проявляється кризовими станами (фізіологічними, психологічними), перебудовами, що можуть проявлятися в активному пошуку підлітком «себе» користуючись різними способами [с.268].

Для того, щоб полегшити вплив криз, підлітки об'єднуються у групи, де відбувається задоволення найголовнішого бажання – спілкування з однолітками, та можуть отримати необхідну підтримку, для адаптації до мінливих умов життя. Але, у цих же групах, підлітки можуть зазнавати, як позитивного так і негативного впливу. Чим більша прихильність неповнолітніх до своїх однолітків, тим більше це може сприяти виникненню різного роду асоціальної поведінки.

Якщо говорити про референтні групи, вони мають вирішальну роль у процесі самовизначення і самореалізації особистості, але недостатньо вивченим є дослідження особливостей впливу референтної групи однолітків на формування установок та моделей девіантної поведінки [с.268].

Як зазначає автор, у своїй публікації, для підлітка, норми та правила поведінки, які прийняті у групі, є особистісно значимими, а моделі поведінки конкретної групи є еталоном для наслідування, ніж ті, що пропонуються суспільством [с.272].

Якщо підліток входить до підліткової референтної групи з явними асоціальними установками, зазвичай бажання належати до неї, перемагає, і тоді формується відповідна поведінка. Можна спостерігати прояв агресивних

дій та антисоціальних вчинків, задля того, щоб «бути своїм, серед своїх» у такій підлітковій групі [с.273].

Таким чином, за рахунок взаємодії системи зовнішніх та внутрішніх трансформацій у підлітковому віці формуються передумови до девіацій у поведінці. Стає зрозумілим, що підлітки зазнають як позитивного та негативного впливу від неформальної підліткової групи, що в свою чергу позначається на соціалізації зростаючої особистості, відповідно [с.273].

Варто звертати увагу на те, до якої групи тягнеться молодь, тобто яка група стає авторитетом для підлітка. Так можна прослідкувати яку модель поведінки буде наслідувати підліток, відповідно стає можливим зробити відповідний прогноз його дії та наслідків у будь якій ситуації.

Щодо розуміння *мотивації до прояву булінгу*, то вона може бути різною. Наприклад: відновлення справедливості та бажання миру, як помста та приниження «конкурентів», як підкорення лідеру; як присутність відчуття відрази та інші. Але найважчим варіантом є той, коли від жорстокого поводження з жертвою, булер отримує задоволення власних садистських потреб, що є свідченням про формування та розвиток дисгармонійної особистості [37].

Цікавим є факт, що питання булінгу часто стосувалося лише хлопців (представників чоловічої статі), адже вважалося, що чоловіки/хлопці природньо більше схильні до прояву агресивної поведінки, ніж жінки.

Але, спостерігаючи жахливі відео та фото на теренах Інтернету, стає зрозумілим, що і жіноча агресія не має меж. Цю думку також підкреслює О. Мальцева, що такі зміни можна пояснити швидкими змінами в суспільстві та все більшого розвитку маскуліності у дівчат [37].

С. Стельмах виникнення булінгу у підліткових групах пов'язує із *зовнішніми, особистісними та поведінковими причинами* [36, с.439].

Власне, розуміння того до якої з груп належить підліток, дає можливість проаналізувати різноманіття причин виникнення та прояву булінгу.

Так, серед *основних причин булінгу*, науковці виділяють:

1. Сімейні;
2. Особистісні;
3. Соціальні;
4. Оточення [21]

Роздягнемо кожену групу причин, які можуть провокувати появу та прояв цюкування у поведінці підлітка.

Так, до *сімейних причин* належать:

1. «Холодність» у взаєминах батьки-діти, недостатність прояву любові та уваги з боку батьків до дитини та її потреб;
2. Труднощі і встановлення комунікації та у спілкуванні дитини з батьками, рідними;
3. Гіпоопіка/гіперопіка з боку батьків, через що дитина не знає як себе поводити в суспільстві, не має відповідного патерну поведінки;
4. Гіперконтроль/ недостатність контролю та уваги батьків до життя дитини [21, 22];
5. Жорстокий стиль сімейного виховання, що сприяє перенесенню та усвідомленню дитиною того, що світ жорстокий і лише жорстокість у відповідь, є найкращим варіантом її власної поведінки;
6. Наслідування та прояв прикладу насильницької поведінки через переживання насилля дитиною з боку дорослих; дитина стає ініціатором білунгу у будь якій групі;
7. Фактор неповної сім'ї; коли підлітку важко знайти своє місце у світі.

Серед ряду *особистісних причин* у підлітка можуть бути будь які особливості, науковцями визначені наступні:

1. Особливі особистісні потреби через наявне порушення;
2. Особливі прояви поведінки – підвищена імпульсивність, тривожність, замкнутість, емоційність;
3. Присутні особливості зовнішності у підлітка;
4. Недостатній рівень сформованості гігієнічних навичок;

5. Труднощі під час навчання та оволодіння новим навчальним матеріалом;

6. Недостатній рівень сформованості соціальних навичок.

Тобто, серед ряду особистісних причин, які можуть викликати прояву булінгу у поведінці підлітка науковцями визначено саме ті, які стосуються як фізичного, так і особистісного розвитку підлітка.

У ситуації, коли дорослий розуміє та намагається допомогти вирішити проблему, яку переживає зростаюча особистість, звісно це буде значно полегшувати процес її соціалізації та розвитку загалом. Якщо ж підліток залишається сам на сам зі своїми страхами та тривогами, булінг, як варіант особистого захисту – буде ним сприйматися як норма поведінки.

Розглянемо перелік *соціальних чинників*, які можуть впливати на появу, поширення та прояву цькування серед підліткових груп:

1. Вплив інформаційних технологій – Інтернет мережі, ЗМІ, соціальних мереж, ігор;
2. Стереотипним стилем поведінки;
3. Застарілими культурними цінностями та установками;
4. Гендерні стереотипи про різну поведінку – хлопці частіше проявляють агресивну поведінку [22];

Аналізуючи соціальні чинники, розуміємо, що соціум також має вплив або може бути причиною виникнення та поширення цькування серед підлітків. Можемо зазначити про те, що цькування можна спостерігати і в інших соціальних групах, яку формують дорослі та зрілі особистості.

Враховуючи тему нашого дослідження розглянемо *причини появи та поширення булінгу в освітньому процесі*. Науковцями виокремлені такі:

1. Дотримання авторитарного стилю навчання – коли здобувачі освіти спостерігають та переймають у власну поведінку досвід прояву цькування інших учасників від педагогів;

2. Якщо вчителів виділяють для себе особливо значущих учнів серед решти класу – така позиція з боку вчителів провокує появу та прояв булінгу до цієї дитини з боку інших учасників освітнього процесу;

3. Якщо педагогічний колектив та адміністрація закладу ігнорують поширення цькування в освітньому процесі – дана позиція не допомагає вирішити проблему, але навпаки сприяє її розвитку;

4. Відсутність належного моніторингу поведінки учасників освітнього процесу;

5. Раннє статеве життя підлітків, може призвести у майбутньому до прояву цькування.

Якщо шкільний психолог та педагогічний колектив, помічають прояви булінгу та реагують на нього, є можливість вчасно його здолати та не дати розростися та поширитися. Для цього важливим є налагодження емоційного контакту та створення комфортного середовища для усіх учасників освітнього процесу.

Якщо появу булінгу помічати вчасно, тоді випадки його поширення будуть мало ймовірними, а поведінка здобувачів освіти буде більше контрольованою та корегованою дорослими.

Для того, щоб розпізнати булінг, варто орієнтуватися на його ознаки:

- Навмисність дій – поведінка підлітка з проявами булінгу завжди є ним усвідомленою та чіткою, але без розуміння можливих наслідків;

- Систематичність дій – уся діяльність булера є систематичною стосовно до жертви;

- Агресивність дій – прояв булером прямої фізичної агресії, прояв психологічного тиску на жертву;

- Булінг, як поведінка – взаємодія суб'єктів із оточуючими і середовищем;

- Визначена структура булінгу;

- Прояв відповідних характеристики жертви: страх та безпомічність [23].

На думку науковців основною причиною виникнення булінгу є нерівність серед людей як вертикальну, так і горизонтальну. Якщо розглянути більш

детальніше, стає зрозумілим про такі нерівності як майнова та соціальна, фізична та інтелектуальна, за рівнем здоров'я та за місцем проживання, за можливість та неможливістю отримувати освіту та бути працевлаштованим на високооплачувану роботу, за кольором шкіри та типом волосся, тощо. Тобто, в основі появи цькування лежить нерівність людей через нерівність можливостей.

Навіть такі *ознаки нерівності* мають свій прояв у підліткових групах, адже діти переймають стиль та манеру поведінки дорослих із сімей. Але, на відміну від дорослих, підлітки не усвідомлюють можливі наслідки своєї поведінки.

У підлітковій групі такого роду неприйняття одних підлітків іншими може бути досить простим, тобто коли не сприймаються підлітки з більшими можливостями та сильними особистісними сторонами, підлітками з меншими можливостями та слабшими особистісними сторонами. І, навпаки, підлітки із «слабкими» сторонами, не сприймають «сильніших» підлітів [].

Наступною є *нерівність – матеріальна (майнова)*, на жаль але це є частою причиною виникнення булінгу у підліткових групах. Підлітки сприймають один одного міряючись матеріальними статками та фінансовими можливостями. Інколи, можна спостерігати «любов» вчителя до матеріально забезпечених учнів, що автоматично може призвести до виникнення та поширення булінгу до цього учня.

Інколи, через «занадто високе оцінювання та визнання» вчителем інтелектуальних здібностей окремого учня, може виникнути булінг щодо нього з боку однокласників.

Вагомою причиною виникнення булінгу, науковці визначають – *низький рівень толерантності до інших*. Часто спостерігається тоді коли у групі є хтось, хто має певні відмінності або особливості.

Іншою причиною булінгу є не стільки бажання здійснити акт агресії, скільки просте нерозуміння цінностей інших людей. Власне бажання завдати фізичної шкоди жертві можна спостерігати у підлітків, які схильні до садизму.

А булінг, як цькування, формується через дегуманізацію жертви, тобто жертва сприймається відповідно до нецензурних та лайливих слів. Тобто, жертва сприймається через призму певного слова, що дає можливість булеру не відчувати почуття провини за скоєні вчинки [55].

Беручи до уваги українське суспільство розуміємо, що толерантність лежить у різних сферах. З однієї сторони, суспільство визнає важливість загальної рівності усіх громадян та навіть робить спробу вільного сприймання важливості бути толерантним.

А з іншої сторони, на індивідуальному рівні конкретної особистості інколи спостерігається нерозуміння та несприйняття «інших». На практиці виникає більше проблемних ситуацій, ніж на теоретичному рівні готовності до того, що усі однакові у своїх правах. Особливо це помітно із впровадженням інклюзії у заклади освіти [38].

Така нетолерантність стосовно «інших», яку демонструють дорослі, переймається дітьми різного віку, і підлітками у тому числі. Нетолерантність проникає у взаємостосунки учнів класу, визначаючи потенційну жертву і ініціаторів прояву цькування стосовно уразливих категорій учнів.

Виникнення шкільного насилля та його визначення як феномену можна трактувати як різновид насильницької дії, які характеризуються примусом, приниженням та використанням сили між учасниками освітнього процесу, між учнями або вчителями стосовно одного учня.

Адже в основі вчинення насильницьких дій лежить власний пережитий досвід травмівних подій чи ситуацій.

Враховуючи вищезазначене, розуміємо, що булінг, як діяльність однієї особи стосовно іншого – тією поведінкою, на яку необхідно звернути увагу дорослим, з метою негайного його припинення та викорінення.

Якщо дозволити «існувати» булінгу в освітньому середовищі, у підлітковій групі – є висока ймовірність того, що жертва, яка систематично потрапляє під пресинг з боку булера, може набути порушень в особистісному розвитку. Тобто, у жертви можуть виникнути проблеми із самооцінкою,

знижуватиметься впевненість у собі та рівень домагань, можуть виникати суїцидальні думки на фоні систематичного переживання стресу.

Тому дорослим варто завжди пам'ятати, що підліток – це зростаюча особистість, яка потребує достатньої уваги, поваги та любові, підтримки та розуміння. І, у разі вияву булінгу стосовно жертви має бути негайною реакція та прийняті міри щодо його припинення.

1.3. Робота психолога з підлітковими групами

Робота психолога у закладі освіти регламентується багатьма нормативно-правовими документами законодавства України. Вважаємо доцільним розглянути декілька основних документів.

Першим документом, який регламентує роботу психолога у закладі освіти є Положення про психологічну службу в системі освіти України №509 від 22.05.2018р [20].

За цим Положенням, чітко визначається мета, цілі, структура психологічної служби, конкретизуються основні завдання та функції роботи закладів дошкільної освіти та середньої освіти, позашкільної освіти, професійної тощо. Де практичні психологи несуть відповідальність за психологічне забезпечення освітнього процесу.

До функцій психологічної служби входять:

- *Діагностико-прогностична;*
- *Організаційно-методична;*
- *Корекційно-розвивальна;*
- *Консультативна;*
- *Просвітницько-профілактична;*

- *Соціально-захисна* – полягає у тому, щоб забезпечувати соціально-педагогічний супровід учасників освітнього процесу, які перебувають у складних, кризових життєвих ситуаціях (переживання різного роду

насильства), захист конституційних прав і статусу, законних інтересів здобувачів освіти.

А метою діяльності психологічної служби є сприяння створенню таких умов за рахунок яких відбувається соціальний та інтелектуальний розвиток здобувачів освіти, охорона їх психічного здоров'я, надання кваліфікованої психологічної і соціально-педагогічної підтримки учасникам освітнього процесу.

Основними завданнями роботи практичного психолога у закладі освіти є

- психологічне забезпечення освітнього процесу;
- психологічний супровід розвитку здобувачів освіти;
- реалізацію необхідних програм з врахуванням особливостей здобувачів

освіти:

- надання консультацій відповідно до запиту;
- проведення необхідної роботи з дітьми, які постраждали від насильства.

Також, серед інших завдань, робота практичного психолога має сприяти попередженню будь яких видів і форм насильства та конфліктів між здобувачами.

У зазначеному Положенні, також висвітлено обов'язки соціального педагога, який є у складі психологічної служби. Серед ряду завдань, в його обов'язки також входить захист прав здобувачів освіти від будь яких видів і форм насильства, також може представляти їхні інтереси у правоохоронних та судових органах [20].

Наступним документом, який визначає роботу практичного психолога у закладі освіти є Наказ МОНУ по Деяким питанням реагування на випадки *булінгу* (цькування) і, відповідно, застосування необхідних заходів боротьби №1646, від 28.12.2019р [с.9].

Зокрема, у цьому документі зазначається, що суб'єктами реагування на випадки *булінгу* (цькування) є служба освітнього омбудсмена, відповідні служби та центри у справах сім'ї, дітей та молоді, органи місцевого

самоврядування, керівники та працівники закладі освіти, а також педагогічні та науково-педагогічні працівники, та органи Національної поліції України.

Практичний психолог закладу освіти, також входить до складу комісії, яка розглядає подану заяву від учасників освітнього процесу, щодо прояву *булінгу*.

Проведення діяльності усіх працівників, у тому числі і практичного психолога, має бути системною та чітко організованою.

До головних завдань роботи практичного психолога щодо запобігання прояву *булінгу* у закладі освіти належать:

1. створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти – психологічна та фізична безпека;
2. виявлення стану, причин та передумов, які сприяли виникненню *булінгу*;
3. просвітницька діяльність;
4. формування почуття поваги в учасників освітнього процесу один до одного та нетерпимого ставлення до будь якого прояву цькування;
5. заохочення усіх учасників до активного сприяння запобіганню *булінгу* [20, с.9].

У закладі освіти, розробляються та проводяться відповідні заходи виховного впливу – які застосовуються під час освітнього процесу, щодо усіх сторін *булінгу* і забезпечують корекцію їхньої поведінки, яка сприяє виправленню деструктивної поведінки та в міжособистісних стосунках [20, с.2].

Такі заходи застосовують з тієї метою, щоб максимально швидко відновити та нормалізувати взаємовідносини між усіма учасниками освітнього процесу; недопущення повторної появи цькування та задля попередження появи будь якого виду насилля.

Підліткові групи являють собою таку когорту осіб, які вже не діти, але ще не дорослі. Дана категорія зростаючих особистостей привертає до себе чи не найбільшу увагу з боку науковців різних напрямків.

Підліткові групи є не сталими та непостійними, часто відкритими для нових учасників. Тому зміни цінностей та норм поведінки також є не сталі. Поведінка учасників підліткової групи залежить від особистісних властивостей та від прикладу поведінки лідера.

У підліткових групах, де прослідковується прояв булінгу, науковці виділяють:

- Булера;
- Жертву;
- Спостерігачів;
- Захисників;
- Тих, хто співчуває,

Виокремлюють *основних учасників* процесу цькування:

Булер – той, хто є безпосередньо причиною виникнення булінгу, тобто вчиняє його;

Жертва – людина, яка перебуває під тиском булера, потерпає від цькування не володіючи можливістю захистити себе;

Спостерігачі – ті, від участі або неучасті яких залежить прояв, поширення та міра впливу булінгу на жертву; ті, хто може зупинити булінг, але не вчиняють цього.

Зрозуміло, що саме ті підлітки, які підпадають під дію негативних чинників, потребують максимальної уваги та допомоги від дорослих і є *булерами*. За рахунок приниження та цькування інших, отримують короткочасне та деструктивне відчуття самоствердження. У потенційних булерів зазвичай розвинені лідерські задатки та навіть артистичні якості. Але у них на низькому рівні сформовані почуття емпатії до інших.

Власне, один підліток-булер не в змозі систематично тиснути на жертву, для цього потрібна група осіб. Підліткова група, на чолі з булером поділяється на лідера та його прихильників (послідовників). Зазначена категорія послідовників складається з активних та пасивних підлітків. Тобто, активна частина учасників групи – підтримують агресивні дії булера, відповідно,

пасивна – спостерігає, інколи провокує. Головна ж роль належить лідеру – булеру.

Поширенням у таких підліткових групах є фіксування на відео вчинення булінгу з подальшим розповсюдженням в Інтернет-мережі та соціальних групах. У яких відбувається наступний етап цькування жертви, що має назву – кібербулінг.

Жертвою, зазвичай, є підліток, із нижчим рівнем розвитку лідерських якостей, може мати відмінності від загальної когорти підліткової групи. Як-от фізичні, інтелектуальні, соціальні чи матеріальні відмінності. Важливо зазначити, що позицію жертви «займають» підлітки, які також мають особистісні проблеми у взаємостосунках із батьками та іншими дорослими. Такі труднощі заважають жертві поділитися про свої проблеми та переживання, про ті знущання, які доводиться переживати. Що в свою чергу, сприяє ще більшому розширенню меж булінгу, відповідно і тривалість у часі.

Жерти цькування є своєрідною «мішенню» для булера, адже останній упевнений, що покарання за вчинки не буде, тому що жертва не розголошуватиме про ситуацію цькування оточуючим.

Що до спостерігачів, науковці визначили такі групи:

- активні спостерігачі – небайдужі підлітки, які звертаються за допомогою до дорослих, у разі виявлення прояву булінгу;
- пасивна категорія спостерігачів – підлітки які, навіть коли помітили акт булінгу, не звертаються по допомогу до батьків чи педагогів, не встають на захист жертви;
- група байдужих спостерігачів – займають нейтральну позицію, не втручаються.

Д. Олвеус зазначав про те, що інколи підлітки-спостерігачі, можуть переходити в активну позицію і здійснювати акти булінгу. Вчений пояснював такий процес законом психологічного захисту - коли спостерігач розуміє, що його позиція поступово втрачає своє актуальність. Перехід від спостерігача до позиції наступу викликає зміну у почуттях, які переживає підліток-

спостерігач. Для якнайшвидшого вирішення ситуації булінгу має бути задіяний активний дорослий, який допоможе вирішити проблему.

Діти відвідують заклади освіти не лише для того, щоб проявити цькування стосовно інших. Вплив освітнього середовища на зростаючу особистість має вагоме значення, але також може бути пусковим механізмом появи та поширенню цькування між учасниками.

Цікавим є той факт, що ті підлітки по завершенні навчання у школі, продовжуючи його у інших закладах освіти, також схильні до прояву булінгу, що викликано більшою конкурентністю в тому мікросередовищі, в якому перебуває потенційний булер або булер у шкільному житті.

П. Рандалл зазначав, що процес уникнення булінгу, буде можливим, якщо в суспільстві буде панувати вдосконалені моделі поведінки, сформовані ціннісні орієнтири та культура взаємостосунків. Тобто, буде гідний приклад для наслідування зростаючому поколінню [24]

Стає зрозумілим, що лише за рахунок злагодженої взаємодії колективу закладу освіти (адміністрації, педагогів, психолога, соціального працівника) можливо створити емоційно комфортне освітнє середовище, у якому здобувачі освіти будуть почуватися рівними та в безпеці.

Саме тому практичний психолог, разом із іншими працівниками та учасниками освітнього процесу – реалізують усі розроблені заходи за відповідної тематики.

Психологічний та соціально-педагогічний супровід впровадження визначених заходів, відповідного виховного та превентивного змісту, реалізують практичний психолог у співпраці із соціальним педагогом. А саме:

1. здійснення діагностики рівня безпечного середовища;
2. розробка програм реабілітації для того, хто постраждав від булінгу, спільна реалізація та впровадження цієї програми разом із батьками та усіма учасниками освітнього процесу

3. розробка та впровадження корекційної програми для булера (кривдника) за активної участі батьків (законних представників) та інших учасників;
4. надання консультацій всім учасникам освітнього процесу відповідно до запитів;
5. проведення профілактичних заходів.

Тобто, враховуючи вище зазначене, розуміємо, що практичний психолог працює разом з усіма учасниками освітнього процесу, задля профілактики та подолання наслідків появи, прояву та впливу булінгу. У разі ж, якщо у закладі освіти не має посади практичного психолога або соціального педагога, тоді функцію на себе переймають працівники служби у справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді [21, с.2].

Висновки до першого розділу

Здійснивши ґрунтовний теоретичний аналіз наукової літератури та орієнтуючись на завдання нашого дослідження, ми дійшли висновку, що вивчення проблеми появи та поширення булінгу (цькування) є вкрай важливою, про що свідчить значна кількість наукових напрацювань вченими як в Україні, так і за кордоном.

На законодавчому рівні держави прийнято ряд Законів та положень щодо визначення суті поняття булінгу, ознак його виникнення та характеристик. Визначено основні аспекти для розпізнавання булінгу та шляхів його подолання.

Враховуючи висвітлені нами визначення поняття *булінгу* можемо дати наступне трактування: як фізичний та психологічний терор, залякування та цькування, прояв приниження, які спрямовані на те, щоб викликати у потенційної жертви страх, страждання та дискомфорт, впливаючи на особистість з метою підпорядкування її собі.

Цей вид насильства зазвичай є довготривалим, систематичного характеру та здійснюється цілеспрямовано і усвідомлено, по відношенню до тієї людини, яка не спроможна самотійно захистити себе.

Нами було визначено та розкрито ряд причин, які можуть спровокувати появу та поширення булінгу в суспільстві та в освітньому середовищі, зокрема. Серед основних причин науковці виділяють сімейні; особистісні; соціальні та вплив оточення.

Теоретично опрацьовано та висвітлено роботу психолога, щодо профілактики появи та поширення булінгу у закладі освіти.

Робота практичного психолога, має бути системною та чітко організованою, у взаємодії з іншими фахівцями та з адміністрацією закладу. До головних завдань запобігання прояву булінгу у закладі освіти належать:

- створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти – психологічна та фізична безпека;
- виявлення стану, причин та передумов, які сприяли виникненню булінгу;
- активна просвітницька діяльність;
- формування почуття поваги в учасників освітнього процесу один до одного та нетерпимого ставлення до будь якого прояву цькування;
- заохочення усіх учасників до активного сприяння запобіганню булінгу;
- здійснення діагностики рівня безпечного середовища;
- розробка програм реабілітації для того, хто постраждав від булінгу, спільна реалізація та впровадження цієї програми разом із батьками та усіма учасниками освітнього процесу;
- розробка та впровадження корекційної програми для булера (кривдника) за активної участі батьків (законних представників) та інших учасників;
- надання консультацій всім учасникам освітнього процесу відповідно до запитів;
- проведення профілактичних заходів.

Таким чином, стає зрозумілим, що поява та поширення різних форм булінгу є тим соціальним явищем на яке варто звертати увагу та до якого необхідно застосовувати необхідні методи боротьби.

З метою розроблення та впровадження дієвих програм профілактики проти цькування, потрібно здійснювати емпіричні дослідження учасників освітнього процесу на виявлення булінгу в освітньому середовищі. Цьому й буде присвячено другий розділ нашого наукового дослідження.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ БУЛІНГУ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

2.1. Обґрунтування методів емпіричного дослідження, організація та процедура його проведення

Враховуючи все вище зазначене, стає зрозумілим, що дуже важливим аспектом становлення зростаючої особистості є можливість включення її в коло однолітків, тобто включення підлітка у підліткову групу. Все те, що складає норми та правила поведінки, уявлення про цінності та соціум є змістом групової культури у цій групі. Якщо підліток входить у конкретну підліткову групу, автоматично переймає та реалізовує її форму поведінки, навіть якщо у ній простежуються та підтримуються прояви булінгу.

Для підлітка, можливість бути присутнім у підліткових групах є необхідним фактором для проживання системи культурних форм поведінки цієї групи, в результаті чого відбувається становлення особистості.

Часто, зразками поведінки стають найбільш «яскраві» приклади поведінки хлопців. Інколи у підліткових групах можна спостерігати певний тиск на підлітка, через що він змушений змінювати власну поведінку в напрямку до прояву конформізму та недостатньої самоідентифікації.

В своїх групах підлітки допомагають один одному набувати досвіду та засвоювати відповідні форми поведінки, засвоювати різні фізичні, когнітивні і соціальні навички. На жаль, у підліткових групах можна спостерігати такі форми поведінки та міжособистісного спілкування як булінг-відносини.

У підліткових групах можна спостерігати прояви булінгу (цькування), невирішених конфліктів або навіть ізоляція певних осіб, такі фактори можуть викликати негативно впливати на розвиток особистості та її психіку.

Враховуючи все вище зазначене, вважаємо, експериментальне дослідження прояву булінгу (цькування) є досить актуальним.

Опираючись на поставлену мету та висунуті завдання, здійснене дослідження прояву булінгу у підліткових групах було виконане за наступними етапами:

1. Здійснено теоретичний аналіз поширення цькування у закладах освіти України;
2. Досліджено основні чинники виникнення та формування булінгу серед здобувачів освіти;
3. Проаналізовано ефективність профілактичної роботи практичного психолога у закладі освіти.

Метою ж емпіричної частини дослідження було визначення та диференціювання прояву агресії та ворожості у підлітковій групі, також визначення ризик булінгу серед досліджуваних.

Базою проведення експериментального дослідження стала...ЗОШ..., учні 9 класу. Загалом в опитуванні брали участь 50 осіб.

Для реалізації емпіричного етапу дослідження нами було використано наступні методики:

1. *Опитувальник OLWEUS*
2. *Опитувальник дослідження рівня агресії за методикою Басса – Даркі*
3. *Оцінка ризику булінгу (ОРБ).*
4. *Методика для виявлення «Булінг структури».*

Розглянемо більш детально опитувальник OLWEUS - для виявлення та оцінки проблеми булінгу серед учнів, студентів, тощо. За його допомогою навчальний заклад може отримати об'єктивні дані про рівень булінгу в школі, виявити його особливості та обґрунтувати необхідність розробки ефективних стратегій управління та запобігання булінгу.

Для опитування важливо використовувати спеціальні методи діагностики, які спроможні окреслити загальну картину соціально-психологічного клімату в даному класі.

Ми використали опитувальник OLWEUS, який розробив норвезький вчений Ден Олвеус, відомий своїми працями в області агресивної та асоціальної поведінки дітей, запроваджений МОН України та Міжнародним фондом «Відродження» для використання в закладах освіти України.

Важливо пам'ятати, що питання мають стосуватися випадків булінгу (цькування) не взагалі, а за певний період часу. Опитування проводиться анонімно. Це дає змогу дітям відповідати на питання правдиво, нічого не приховуючи.

Він включає в себе різні запитання, спрямовані на виявлення різних форм насильства, таких як:

1. фізичне,
2. вербальне
3. психологічне

Опитувальник OLWEUS був спочатку розроблений для використання в шведських школах, але згодом його стали широко використовувати у багатьох країнах як інструмент для ефективного виявлення булінгу та впровадження антибулінгових програм.

Опитувальник дослідження рівня агресії за методикою Басса – Даркі представляє собою діагностичну процедуру, що дає можливість диференціювати прояви агресії і ворожості та виділили наступні види реакцій:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, виск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).
3. Непряма агресія – обхідним шляхом направлена на іншу особу або ні на кого не направлена.
4. Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при щонайменшому збудженні (запальність, грубість).
5. Негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.
6. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.

7. Підозрілість – у діапазоні від недовір'я і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і шкодять.

8. Відчуття провини – виражає можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що чинить погано, а також розкаяння совісті, що відчуються ним.

Опитувальник складається з 75 запитань, на котрі потрібно давати відповіді «так» чи «ні».

Мета дослідження – встановити розподіл у зазначеній групі рівня агресії та самооцінки, для формування цільової групи на яку буде спрямовано профілактичну інтервенцію.

Опитувальник складається із 75 тверджень, на які випробовуваний має дати відповіді «так» чи «ні».

Відповіді оцінюються за шкалами таким чином:

1. Фізична агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68,

«ні» = 1, «так» = 0: 9, 7.

2. Непряма агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63,

«ні» = 1, "так" = 0: 26, 49.

3. Роздратування: «так» = 1, «ні» = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72,

«ні» = 1, «так» = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

«так» = 1, «ні» = 0: 4, 12, 20, 28,

«ні» = 1, «так» = 0: 36.

5. Образа:

«так» = 1, «ні» = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

6. Підозрілість:

«так» = 1, «ні» = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59,

«ні» = 1, «так» = 0: 33, 66, 74, 75.

7. Вербальна агресія:

«так» = 1, «ні» = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73,

«ні» = 1, «так» = 0: 33, 66, 74, 75.

8. Відчуття провини:

«так» = 1, «ні» = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості включає 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає шкали 1, 3, 7.

Нормою агресивності є величина її індексу, рівна 21 плюс – мінус 4, а ворожості – 6,5–7 плюс-мінус

Методика із *порівняльною оцінкою ризику булінгу (ОРБ)*.

За допомогою методики ми мали змогу визначити ризик булінгу в досліджуваних класах. Шкала небезпеки вимірює ступінь нормалізації неповаги, небезпеки і нехтування правилами і кордонами. Високі показники за цією шкалою говорять про посилення суб'єктивного відчуття небезпеки у учасників групи і підвищений ризик різних дезадаптивних способів впоратися з тривогою, в тому числі з цькуванням, інших форм агресивної поведінки.

Методика для виявлення «Булінг структури». Методика спрямована на визначення ролей та позицій, які приймають підлітки у процесі булінгу. Тест містить 25 питань і спрямований саме на встановлення вікових особливостей участі підлітків у подіях, пов'язаних з булінгом. Ця методика базується на концепції рольової структури булінгу, запропонованій Д. Ольшеусом. Вона дозволяє виявити осіб, що відіграють певні ролі в контексті булінгу, такі як «Булер», «Помічник», «Захисник», «Жертва».

2.2.Констатувальний експеримент: кількісний та якісний аналіз отриманих результатів

Нами було здійснено спробу виявити можливість прояву булінгу у підлітковій групі, учнів старших класів. Вибірку нашого дослідження склали

учні 10-11 класів, у кількості 50 осіб, віком від 16-17 р. (26 хлопців та 24 дівчини).

Для реалізації мети емпіричної частини дослідження було використано діагностичний такий інструментарій: опитувальник дослідження рівня агресії за методикою Басса – Даркі для визначення та диференціювання прояву агресії та ворожості у підлітковій групі, та опитувальник оцінки ризику булінгу (ОРБ) для виявлення можливості прояву булінгу серед респондентів.

Переглянемо отримані результати дослідження прояву рівня агресії серед підлітків за методикою Баса-Даркі. Для кращого розуміння можливості прояву агресії у підлітковій групі, нами було розділено отримані результати за гендерною приналежністю, тобто відокремлено хлопів і дівчат підліткового віку.

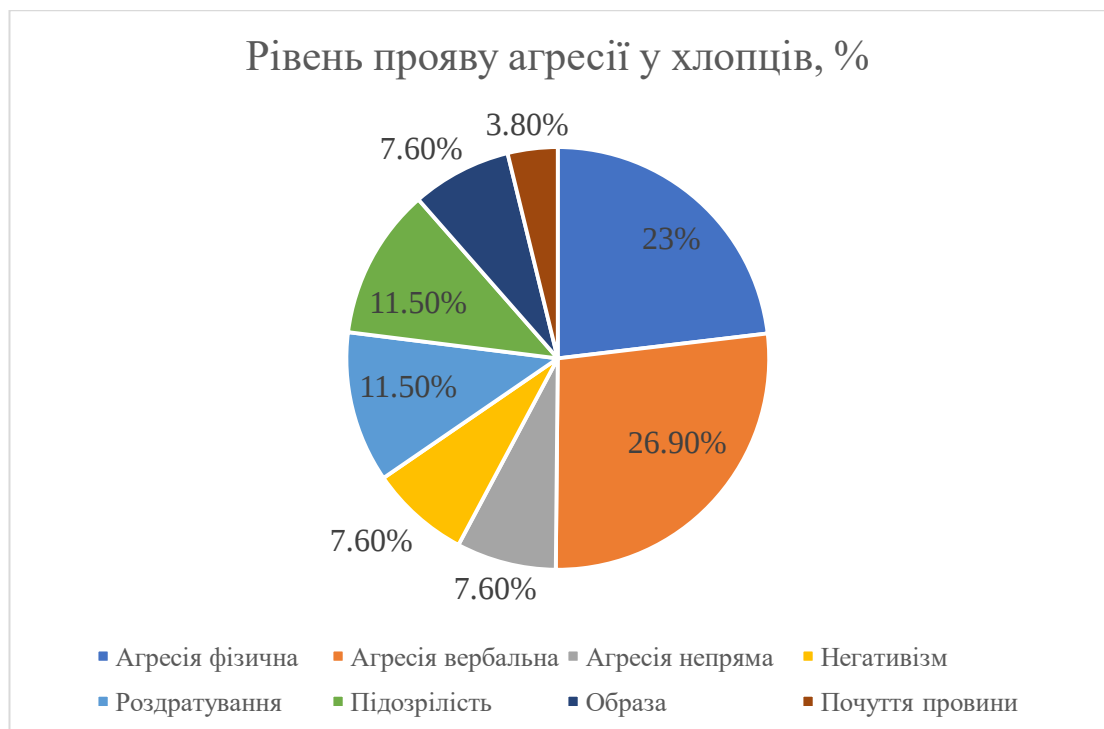

Рис.2.1.1 Результати рівнів агресії за методикою Баса-Даркі у хлопців (підлітків), у %

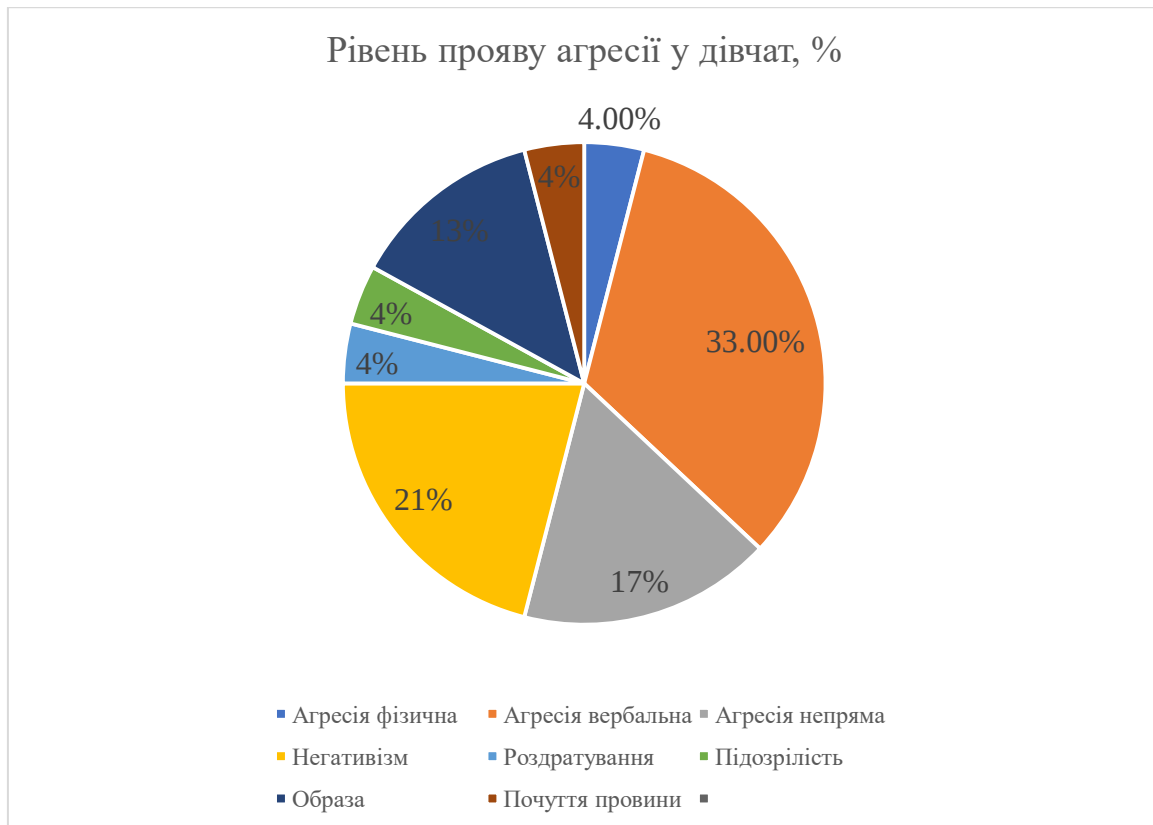

Рис. 2.1.2. Результати рівнів агресії за методикою Басса-Даркі у дівчат (підлітків), у %

Згідно, з результатами дослідження за методикою Басса-Даркі, порівнюючи отримані показники дівчат і хлопців підліткового віку, для виявлення рівня прояву агресії, можемо зробити наступні висновки, що:

- рівень прояву *фізичної агресії* у хлопців діагностовано у 6(23%) осіб, в той час як у дівчат – цей показник 1(4%) осіб – можемо трактувати, як можливість прояву фізичної агресії для хлопців є більш характерною, ніж для дівчат; у респондентів спостерігається фізична агресія в поведінкових реакціях.

- Показники *вербальної агресії* є досить високими, як серед хлопців 7(26,9%) так і серед дівчат 8(33%) – отримані результати можемо пояснити, як певну, особливу можливість прояву вербальної агресії, оскільки інші варіанти прояву агресії не можуть бути застосовані у поведінці підлітків; тобто, вираз негативних відчуттів та емоцій, у підлітків проходить через крик та сварки, досить часто підлітки готові при найменшому збудженні до прояву запальності, грубості.

- Рівень прояву *непрямої агресії* - виявлено у хлопців 2(7,6%) та дівчат 4(17%); тобто учні такого типу реагування направляють свою агресію на сторонню особу – злобні плітки, жарти, а також подібні висловлювання, які ні на кого не спрямовуються у момент говоріння.

- Рівень прояву *роздратування* – виявлено у хлопців 3(11,5%), у дівчат 1(4%); розуміємо як вибух люті, що виявляється в криках, тупанні ногами, биттям кулаками по столу.

- Рівні *показника підозрілості* виявлено: у хлопців 3(11,5%) та у дівчат 1(4%) – учні проявляють недовіру, упереджену обережність у взаємодії з людьми, в основі чого лежить переконання, що оточуючі хочуть заподіяти їм шкоду.

- Рівень *показника негативізму* становить: в опитуваних хлопців 2(7,6%) та у дівчат 5(21%) - це опозиційна форма поведінки направлена проти авторитету та керівництва, може виявлятися у формі пасивного опору, направлена здебільшого на боротьбу проти встановлених в соціальному середовищі звичаїв та законів.

- Відсоткові *показники образи* знаходяться у межах низького рівня, як у хлопців 2(7,6%) так і у дівчат 3(13%) - можемо підкреслити, як досить хороший відсотковий показник.

- Результати за шкалою *відчуття провини* – у хлопців – 1(3,8%) у дівчат також 1(4%) опитуваних – отримані відсоткові показники також є на низькому рівні, оскільки виявлено у невеликої кількості респондентів.

На підставі отриманих даних можна зробити висновок про те, що схильність до прояву вербальної агресії, виявлено у значної частини 59,9% опитуваних підлітків 16-17 років, не залежно від гендерної приналежності. Що є найвищим показником за результатами проведеної діагностики.

Високі показники також виявлено у можливості прояву фізичної агресії для хлопців 6(23%) та прояві негативізму 5 (21%) серед дівчат. Середні показники непрямої агресії у дівчат 4(17%), значно вище ніж у хлопців. У той час як серед хлопців спостерігається середній рівень показників схильності до

роздратування 3(11,5%) і підозрілості 3(11,5%). Можемо зазначати, що виокремлені нами показники високого та середнього рівнів – є такими, на які варто звертати увагу психологу під час проведення профілактичної роботи серед підлітків.

Розглянемо отримані показники згідно із *порівняльною оцінкою ризику булінгу (ОРБ)*. За допомогою методики ми мали змогу визначити ризик булінгу в досліджуваних класах. Шкала небезпеки вимірює ступінь нормалізації неповаги, небезпеки і нехтування правилами і кордонами. Високі показники за цією шкалою говорять про посилення суб'єктивного відчуття небезпеки у учасників групи і підвищений ризик різних дезадаптивних способів впоратися з тривогою, в тому числі з цькуванням, інших форм агресивної поведінки.

За результатами опитування значна частина респондентів вказали, що обзивання, насмішки та приставання є фактично звичайною поведінкою та манерою спілкування в серед них. При цьому вчителі недостатньо володіють ситуацією, висловлюють своє незадоволення – і при цьому не можуть впоратися з деякими учнями, на що сказали 3(6%) опитуваних.

Мусимо зазначити, що прикрий факт про те, що на перервах, в особистих розмовах старшокласники, досить часто вживають лайку, нецензурну лексику, на що вказали 42(84%) опитуваних (таблиця 2.2.1.)

Таблиця.2.2 1.

**Результати визначення характеру спілкування
у групі підлітків (16-17р.р.)**

№	Запитання	50 осіб, %
1	В класі прийнято заважати один одному, приставати.	68%
2	В класі прийнято жартувати над ким-небудь .	62%
3	В класі прийнято обзиватися.	58%
4	У класі є хтось над ким усі сміються.	16%
5	У класі є хтось ким часто незадоволені вчителі	10%
6	У класі є хтось з ким навіть учитель не може впоратися	6%
7	Вчитель в класі звертається до учнів на прізвиська	0%
8	Нецензурна лексика, лайки присутні в особистих розмовах під час перерви	84%
9	В школі палять під сходами, в туалетах.	74%
10	В школі парти та стіни брудні та списані.	8%

11	Коли клас «стоїть на вухах» зупинити це може директор	8%
12	Клас має погану репутацію	26%
13	В класі прийнято не заважати один одному займатися, чим захочеться	90%
14	Коли в школі відбувається бійка, ви дивуєтесь	34%
15	Нецензурна лексика, лайка в школі не прийнята взагалі	36%
16	Якщо клас «встає на вуха», щоб припинити це, хтось з учнів повинен сказати «досить».	28%

Про неприпустимість вживання нецензурної лексики у міжособистісній комунікації підлітків, відповіла незначна частина опитуваних, лише 18(36%), що є досить невтішним результатом.

Також, варті нашої уваги незначні відсотки «здивування» підлітків, щодо бійки, яка може відбуватися у школі. Лише 17(34%) з числа опитуваних - вважають, що це дивно.

Отже, враховуючи отримані результати діагностики учнів (підлітків) 10-11 класів ми дійшли таких висновків, що:

поведінкові прояви агресивності, яка проявляється здебільшого в ситуативних проявах вербальної агресії у формі криків, сварок, суперечок та фізичної агресії (серед хлопців) – мають високі показники, тобто присутні у житті підліткової групи.

Вважаємо це психологічно та соціально зумовленими формами поведінки, які виконують адаптивну та захисну функцію.

Наявність агресивності є суб'єктивною необхідною рисою, що підвищує можливості особистості у соціальній адаптації під час подолання життєвих труднощів.

У разі завищених показників рівня агресивності, особистість стає некерованою, що може викликати негативні наслідки. За результатами діагностики ризику булінгу, за усіма шкалами даної методики відсоткові показники знаходяться приблизно на високому та середньому рівнях, також було виявлено статистично значиму відмінність між деякими шкалами. Згідно

отриманих результатів, вважаємо доречною здійснення профілактичної роботи психолога у закладах освіти, щодо причин появи та прояву булінгу

Розглянемо отримані показники за опитувальником *OLWEUS*. За його допомогою можливо виявити надати оцінку проблеми булінгу серед здобувачів закладів освіти. Оскільки можна виявити об'єктивні дані про наявний рівень булінгу у закладі освіти, також визначити його особливості та знайти обґрунтування необхідності створення ефективної профілактичної роботи та стратегій подолання прояву булінгу серед здобувачів.

Опитування учнів 10-11 класів відбувалося онлайн, шляхом надсилання тестування із проханням пройти опитування згідно поданої інструкції. Нами не було визначено будь які умови та час проходження тестування, опитування відбувалося на добровільних засадах.

Для кращого розуміння отриманих даних, отримані показники були подані у діаграмі, рис. 2.2.3

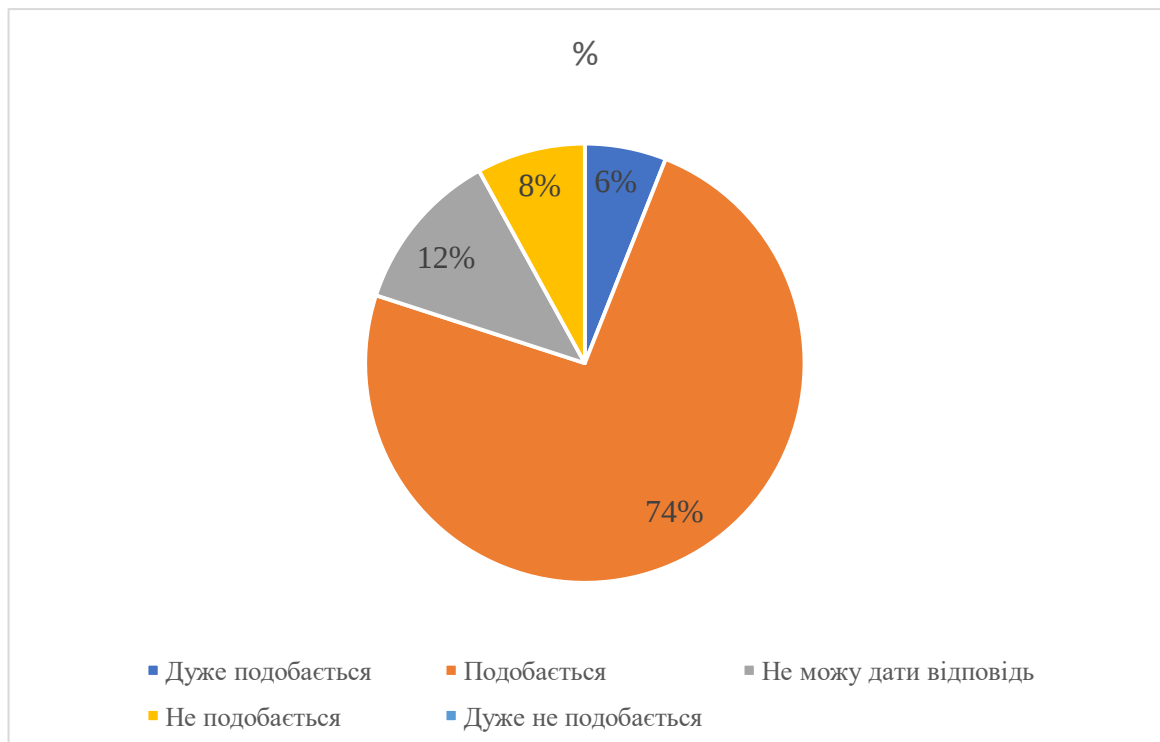

Рис.2.2.3 Показники за опитувальником *OLWEUS*, настрої, у %

Можемо зазначити, що більшості підлітків, 37(74%) – навчання подобається, натомість показник дуже подобається виявлено у 3(6%)

опитуваних. Не подобається навчатися у даному закладі освіти 4(8%) та ще 6(12%) не змогли дати вичерпну відповідь.

Згідно питання щодо визначення статі респондентів, маємо такі результати (рис. 2.2.4)

Рис.2.2.4. Стать респондентів, %

Можемо зазначити, що розподіл за гендерною приналежністю відбувся відповідно до наявної кількості осіб чоловічої та жіночої статі. Тобто, серед 50 респондентів – 26(52%) – хлопці, і 24(48%) дівчата. Загально прийнято вважати, що хлопці частіше за дівчат проявляють агресію та насильство у підлітковому віці. Інколи це пов'язують із особливостями статевого розвитку, тобто що хлопці раніше досягають статевої зрілості та мають вищі рівні тестостерону, що може впливати на емоційну поведінку. Однак це не означає, що хлопці більш схильні до булінгу. Кожен підліток - це індивідуальність, а причини булінгу складні та багатofакторні.

42(84%) опитуваних зазначили, що мають хороших друзів (до 3-х осіб), це переважно однолітки, або старші на кілька років випускники. Такі показники, свідчать про те, що у підлітків розвинені соціальні зв'язки та контакти, що в свою чергу позитивно впливає на процес подальшої соціалізації та «дорослішання».

Мають одного друга і з яким є тісний емоційний зв'язок, зазначили 5(10%) респондентів. Такі дані є показником глибокого емоційного зв'язку між підлітком та його другом, але на жаль це призводить до певної ізолюваності у класі.

Однак, серед опитуваних було виявлено 3(6%) таких, які зазначили, що не мають друзів. Така ситуація є важливою для розуміння та підтримки даних підлітків власне колективом класу. Оскільки можемо розуміти як показник ізолюваності та не входження їх у підліткову групу однокласників, а також як невстановлених необхідних емоційних, соціальних зв'язків між усіма учасниками освітнього процесу.

Відповідь респондентів на одне з основних питань, «Чи доводилося Вам переживати знущання?» дали такі результати:

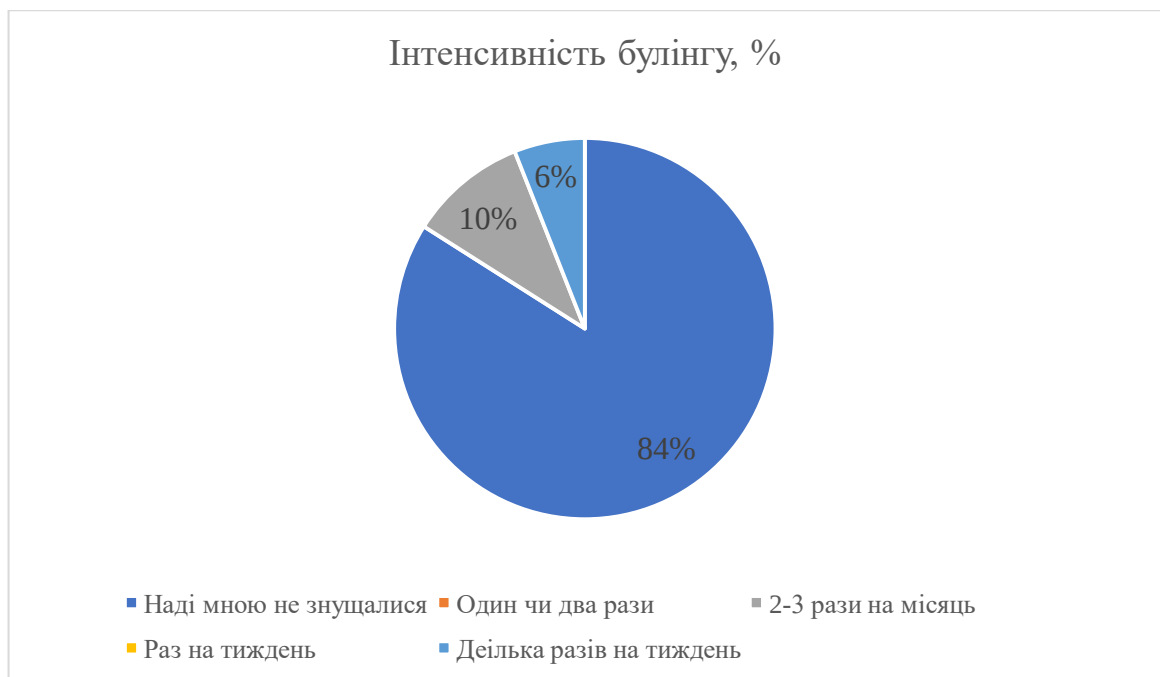

Рис.2.2.5 Інтенсивність проявів булінгу

Із числа опитуваних 42 (84%) особи зазначили, що не стикаються із проявами булінгу. Такі показники свідчать про те, що у даному закладі для значної частини опитуваних освітнє середовище характеризується як безпечне та здорове.

Але, 3(6%) – все ж таки зазначили, що переживають прояв булінгу з боку інших осіб. І ситуація спостерігається до декількох разів на тиждень, не лише

в межах закладу освіти. Це може вимагати уваги з боку адміністрації школи та шкільного психолога.

Інша категорія респондентів у кількості 5(10%) – зазначила, що переживають прояви булінгу рідше, тобто до 3-х разів на місяць. І прояви булінгу також відбуваються за межами закладу освіти. Такі показники вимагають уваги з боку адміністрації, шкільного психолога та соціального працівника, для швидкого реагування та вирішення.

Варто зазначити, що інколи деякі прояви булінгу підлітки не ідентифікують як «булінг», і не має значення чи то фізичне чи то словесне звернення. Ситуація «не розпізнавання булінгу» виникає тоді, коли людина (підліток) не хоче визначати наявність такого ставлення в тому соціальному оточенні, у якому вона перебуває, а особливо, якщо це стосується конкретно її. Це можливо пояснити з відсутністю навичок усвідомлення шкідливого та агресивного поведіння, або зі схильністю відкидати чи навмисно ухилятися від наявної проблеми. Власне не розпізнавання булінгу може бути наслідком соціальних норм, стереотипів та недостатньої уваги до його вивчення.

Але, вміння розпізнавати булінг, є ключовим моментом вирішення цієї проблеми та можливості надання вчасної підтримки тим, хто її потребує.

Розглянемо показники відповідей на питання щодо образливих прізвиськ (рис.2.2.6).

Рис.2.2.6. Образливі прізвиська, %

36(72%) опитуваних вказали на те, що стикались з образливими прізвиськами. І лише 14(28%) – переживали такі ситуації рідко.

Образливі прізвиська - це одна з найпоширеніших і шкідливих форм булінгу, особливо серед підлітків та молоді. Ця форма булінгу може мати серйозні психологічні та емоційні наслідки для жертв, оскільки вони постійно піддаються негативним коментарям, які можуть викликати стрес, невпевненість та відчуття відокремленості. Образливі прізвиська можуть призвести до втрати самовизначення та скарг на психічні та емоційні проблеми. Крім того, ця форма булінгу може призвести до соціальної ізоляції та навіть до серйозних наслідків для здоров'я, включаючи депресію та тривогу.

Також ставилось питання щодо залучення до спільної діяльності, подій та навмисне виключення з групи.

Більшість підлітків (80%) вказали, що їх не виключали з кола друзів та не ігнорували. З одного боку, це може свідчити про те, що більшість опитуваних відчувають підтримку чи прийняття в соціальному середовищі. З іншого боку, це може бути також результатом того, що деякі респонденти можуть не бути впевнені, як правильно ідентифікувати ситуації ігнорування чи виключення.

Звертаючись до власного досвіду, ми схильні вірити такому відсотку, адже це забезпечується певними факторами, як наприклад не велика загальна кількість опитуваних підлітків, де практично кожен знає один одного, та наявністю спільного закладу освіти для навчання, що тим чи іншим чином підштовхує учнів до комунікації.

Проте, 12% опитуваних вказали, що їх іноді виключають чи ігнорують.

Але, як зазначили 8% - що це відбувається постійно. Це може слугувати сигналом для шкільної адміністрації та працівників, які можуть розглянути можливість підтримки для таких учасників освітнього процесу, щоб забезпечити включеність та підтримку для всіх.

Щодо такого фізичного впливу, як штовхання, лупцювання, залишення в закритому приміщенні тощо, то 90 % опитуваних ніколи не стикались з цим. Це може вказувати на те, що більшість опитаних почуваються безпечно та захищено в освітньому середовищі.

Проте 10% опитуваних вказали, що стикались з фізичним впливом один раз або двічі.

Схожа картина у наступних питаннях: 1. Інші учні оббріхували мене або розпускали плітки з метою погіршити ставлення оточуючих до мене. 2. У мене забирали, пошкоджували речі або гроші. 3. Мене залякували або примушували робити речі, які я не хочу 4. насмішки або жести з непристойним підтекстом

Статистика вказує на те, що в середньому 82 % опитуваних ніколи не стикались з такими ситуаціями

А от щодо ситуацій булінгу, який вчинявся із застосуванням телефону або комп'ютера для передавання злих або образливих повідомлень, картинок, дзвінків та повідомлень інших форматів ситуація наступна.(рис.2.2.7)

Рис.2.2.7. Застосування телефону/комп'ютера для передачі злих або образливих повідомлень

З цих даних можна зробити висновок, що більшість опитаних (65%) ніколи не стикалися з булінгом, який здійснюється за допомогою телефонів або комп'ютерів для передавання образливих повідомлень, дзвінків та інших форматів спілкування. Це може вказувати на те, що більшість опитаних почуваються захищеними в онлайн середовищі.

Але важливо враховувати, що 30% опитуваних стикалися з цим видом булінгу. З них 5% вказали, що це відбувається періодично. Це може свідчити про те, що онлайн булінг відкриває нові виклики та ризики для багатьох, і може потребувати додаткового вивчення та введення спеціалізованих заходів для запобігання та втручання в такі ситуації. Важливо розуміти, що булінг неможливо звести до нульового рівня, проте треба прагнути, щоб його випадки прагнули до мінімуму.

Далі, ми визначили булінг-структуру у групі підлітків. Для цього було використано методику для виявлення «Булінг структури».

Методика включає в себе 25 запитань та 4 шкали:

1. Ініціатор
2. Помічник ініціатора

3. Захисник

4. Жертва

5. Спостерігач

Отримані результати представлені у діаграмі (рис.2.2.8)

Рис.2.2.8. Шкали булінг-структури

До групи «Захисники» увійшли 33(66%) респондентів.

Ці люди можуть виступати в ролі захисників та підтримки для тих, хто потрапляє під вплив булінгу. Вони можуть реагувати на випадки булінгу, виступати на захист потенційних жертв, та намагатися запобігти подібним ситуаціям. Захисники можуть мати сильну емпатію та бути готові приймати автентичні дії для підтримки своїх одногрупників у випадках конфліктів та булінгу. Їхні дії можуть мати важливе значення для підтримки позитивного та безпечного клімату в університеті та поза його межами.

До групи «Булери» увійшов 1(2%) підліток. Це особи, які вчиняють булінг чи агресивні дії щодо інших. Ці особи мають потенційно шкідливий вплив на інших членів спільноти, тому важливо виявляти їхні дії та вживати відповідні заходи для недопущення насильства та захисту потенційних жертв. Такі особи можуть демонструвати агресивне чи шкідливе ставлення до інших.

До групи «Жертви» увійшло 5(10%) підлітків. Це особи, які стикаються з негативним впливом булінгу. Підлітки можуть переживати психологічний тиск, стрес та негативні наслідки через відчуття виключення, образливих коментарів чи фізичного насильства. Це може мати шкідливий вплив на їх емоційний стан, самоповагу та загальне самопочуття.

До групи «Спостерігачі» увійшло 11(22%) респонденти. Це особи, які можуть бути свідомі щодо ситуацій з булінгом в своєму оточенні, але можуть утримуватися від втручання або реагування з різних причин. Вони можуть бути свідками ситуацій булінгу, але не завжди виступають у ролі активних учасників.

До групи «Помічники» не увійшло жодного підлітка. У контексті булінгу, «помічником буллера» може бути особа, яка підтримує або посилює агресивну поведінку буллера. Це може статися через активне сприяння булінгу, не виявлення чи ухилення від втручання в протиправні дії буллера або навіть утворення союзів з буллерами для здійснення агресивної поведінки. Помічники буллерів можуть посилювати негативний вплив булінгу, ускладнюючи ситуацію для потенційних жертв.

Зважаючи на отримані дані констатувального експерименту варто зазначити, що загалом підлітки перебувають у безпечному та здоровому середовищі закладу освіти. Але, прояви булінгу спостерігаються у різних формах агресії. Серед опитуваних виявлено підлітка, схильного вчиняти булінг та жертви, над якими здійснюється цькування. Вважаємо за доречним вчасну та адекватну реакцію адміністрації закладів освіти на появу та прояв булінгу в освітньому середовищі, з метою прийняття необхідних заходів, щодо профілактики та подолання прояву булінгу серед підлітків.

2.3 Програма профілактики поширенню булінгу в освітньому процесі

Як зазначають вчені процес *профілактики*, є сукупністю заходів, метою яких є охорона здоров'я та попередження, виникнення і поширення

захворювань, підтримання фізичного розвитку людини задля збереження її працездатності; є комплексом заходів, для попередження, ліквідації чи здолаття тих факторів, які можуть викликати девіантну поведінку особистості; або система колективних/індивідуальних виховних впливів, що дозволяють сформувати власне ставлення до негативних факторів з боку оточуючих, з метою попередження проявів девіантної поведінки у підлітків.

Так, під *соціально-педагогічною профілактикою* розуміються соціальні, психологічні, медичні, правові заходи, спрямовані на попередження, запобігання прояву негативних соціальних явищ у суспільстві.

Вважаємо, що під процесом *профілактики булінгу (цькування)* варто розуміти знання про засоби, прийоми, техніки впливу та відповідна послідовність дій, спрямованих на попередження прояву насилля.

Профілактика булінгу може визначатися, як:

1. *Просвітницька робота* – про попередження насильства застосовуючи основні форми: круглі столи, форуми, бесіди за темою, проведення зустрічей із людьми важливих професій; перегляд фільмів, за обраною темою; організація та проведення тематичних конкурсів, створення гуртків та факультативів; організація та створення «Клубу права» під керівництвом навчального закладу, куди будь який здобувач може звернутися із запитанням чи проханням про допомогу, або просто за консультацією. Така робота може бути здійснена соціально-психологічною службою серед здобувачів, дітей, у співпраці із навчальним закладом.

2. *Знайомство із специфікою поширення цькування у школах* – розшифрування понять «булінг», «третирування», «цькування»; донесення інформації за темами насильство над дітьми, насилля у школі та у позашкільному житті, види насильства – таку профілактичну роботу здійснює соціально-психологічна служба з педагогічними працівниками та здобувачами освіти;

3. *Пропагування та формування правосвідомої поведінки здобувачів, відповідального ставлення до власного життя та формування цінності життя*

іншої людини; створення умов та можливостей для розвитку самостійності, дисциплінованості, організованості та гідного ставлення до себе та до інших;

4. *Формування вміння помічати та ідентифікувати прояв насилля у власній поведінці батьків та педагогічних працівників, стосовно здобувачів освіти;*

5. *Формування у дорослих вміння помічати та ідентифікувати прояви насилля у поведінці дітей і здобувачів освіти;*

6. *Дотримання пріоритетності «зміцнення захисних сил особистості» - для протистояння цькуванню та самозахисті (для усіх категорій учасників освітнього процесу);*

7. *Орієнтир закладу освіти на створення «безпечного навчального середовища без булінгу» - від недопущення поширення до боротьби із наслідками цькування;*

8. *Залучення здобувачів освіти до волонтерської діяльності - щодо надання допомоги особам, які постраждали від цькування;*

9. *Реалізація тренінгової програми – залучення практичних психологів;*

10. *Організація заходів-конкурсів на виготовлення інформаційних продуктів (буклетів, плакатів) – за тематикою «Булінгу -Стоп!» - залучення педагогічних працівників, соціальної служби та учасників освітнього процесу;*

У рамках програми профілактики булінгу серед учасників освітнього процесу, необхідно проінформувати їх про:

1. Перелік установ та організацій, номери телефонів гарячих ліній які допоможуть критичній ситуації або за запитом;

2. Розробити програму роботи з підлітками щодо профілактики цькуванню;

3. Разом із соціально-психологічною службою затвердити терміни виконання, план, форми, методи, засоби роботи з профілактики булінгу серед учасників освітнього процесу;

4. Реалізація узгодженої співпраці між педагогічними працівниками, психологом, соціальним представником, волонтерами тощо;
5. Запровадити «Дні знайомств» із працівниками соціальних служб сім'ї, дітей та молоді; представниками ЗМІ; іншими закладами освіти; позашкільними установами, громадськими організаціями та благодійними фондами;
6. Запровадити «Дні зустрічей» - із тими людьми, які можуть поділитися власним досвідом подолання булінгу;
7. Впровадження «Служби шкільної медіації» - робота медіаторів, щодо вирішення конфліктних ситуацій.

Профілактика булінгу є важливою складовою роботи психолога з підлітками для створення безпечного та підтримуючого середовища в навчальних закладах.

Орієнтуючись на запропоновані напрямки, в межах реалізації профілактичної роботи серед учасників освітнього процесу, шкільному практичному психологу варто систематично організовувати та запроваджувати програми та заходи з попередження прояву насилля:

1. Підвищення обізнаності – проведення інформативних зустрічей з метою обізнаності з основних понять, які інформують учнів про різні форми булінгу (фізичний, вербальний, соціальний та кібулінг) та його наслідки для жертв і булера.

2.Розвиток емпатії - залучення учасників освітнього процесу до вправ, що розвивають розуміння та співпереживання до іншого.

Приклади вправ:

Вправа «Розігрування ролей»

Опис : Учасники обирають ролі: жертви, агресора, спостерігача. Кожен з учасників грає свою роль у визначеній ситуації булінгу (наприклад, у школі, у соцмережах).

Мета вправи - допомогти учасникам зрозуміти почуття інших людей у конфліктних ситуаціях.

Обговорення - після виконання вправи проведення обговорення, в якому кожен поділиться своїми відчуттями у вибраній ролі.

Вправа «Картки емоцій»

Опис - картки із безліччю емоцій (радість, сум, гнів, страх, сором). Кожен учасник обрає емоцію, яка найбільше відповідає його настрою в даний момент, та попросити дати пояснення, чому він так почувається.

Мета вправи - розвивати усвідомлення власних емоцій та навчати учасників розпізнавати і розуміти емоції інших.

Рефлексія - після виконання вправи проведення обговорення, в якому кожен поділиться своїми відчуттями.

Вправа «Емпатійний лист»

Опис – учасникам пропонується написати лист до уявного друга, який переживає складну ситуацію (наприклад, булінг). Учасники мають висловити свої почуття, підтримати його та дати поради.

Мета вправи - навчати учасників освітнього процесу надавати емоційну підтримку та розвивати навички емпатії через письмову комунікацію.

Обговорення – дати відповіді на питання «Чому важливо надати підтримку та розуміння іншому в критичній ситуації?»

Вправа «Карта емоцій»

Опис - створення великої карти емоцій, на якій учасники позначають різні емоції, та розповідають в якій ситуації вони відчували різні емоції (позитивні та негативні). Учасники розповідають, чому вони відчували ці емоції і як це може бути пов'язано з поведінкою інших.

Мета вправи - розвивати вміння усвідомлення емоцій та зв'язок між почуттями і поведінкою.

Рефлексія – обговорення про вплив негативних/позитивних емоцій на поведінку людини.

Вправа «Емпатійне коло»

Опис - учасники розміщені у колі і по черзі діляться ситуаціями, коли вони відчували, що їх не розуміють або ігнорують. Інші учасники мають висловити, як би вони себе почували на місці того, хто говорить.

Мета вправи - розвиток вміння слухати і надавати емоційну підтримку.

Обговорення – про важливість розуміння, що кожна людина в однаковій ситуації може поводити себе по-різному

Вправа «Ситуаційні картки»

Опис - підготовлені картки з різними сценаріями, пов'язаними з булінгом (наприклад, «булер насміхається над вашим одягом» або «вас ігнорують на перерві»). Учасники обговорюють, як би вони почувалися в цих ситуаціях, і які дії можна вжити.

Мета вправи - навчити учасників усвідомлювати почуття, пов'язані з булінгом, формувати вміння віднайти конструктивні способи реагування.

Обговорення – з будь якої ситуації завжди можливо знати вихід.

Зазначений перелік вправ може допомогти підліткам розвинути емпатію, зрозуміти переживання інших і, у свій час, запобігти булінгу в навчальному середовищі.

3. Розвиток соціальних навичок. Передбачає навчання методів для конструктивного вирішення конфлікту та ефективного спілкування.

Перелік завдань для формування вмінь конструктивного вирішення конфліктів у контексті профілю булінгу:

- Аналіз конфліктної ситуації

Опис. Пропонується кілька сценаріїв, які ілюструють конфлікти, пов'язані з булінгом (наприклад, конфлікт між учнями через образи, заздрощі або непорозуміння). Учасники обирають один із сценаріїв і обговорюють, які емоції відчують усі сторони, а також можливі наслідки конфлікту.

Мета. Розвивати усвідомлення конфліктних ситуацій і вміння бачити конфліктну ситуацію за різним точкам зору.

- Розробка алгоритму вирішення конфлікту

Опис. Організація навчальної діяльності, під час якої учасники разом розробляють алгоритм вирішення конфлікту. Наприклад, алгоритм може включити такі кроки вирішення проблеми: вислухати всі сторони, обговорити можливості рішення, вибрати найкраще рішення та реалізувати його.

Мета. Навчити учасників структурованому підходу до вирішення конфліктів.

- Рольові ігри

Опис. Учасники поділяються на групи, їм пропонуються ролі (агресор, жертва, спостерігач). Завдання полягає у тому, щоб зіграти гру, в якій відбувається булінг, а потім обговорити, як можна її вирішити без конфлікту.

Мета. Розвивати навички комунікації та розуміння різних ролей у конфлікті.

- Дебати

Опис. Обирається тема, пов'язана з булінгом (наприклад, «Чи завжди слід втручатися в конфлікт, якщо ви є спостерігачем?»). Учасники розділяються на команди, які представляють різні точки зору, і проводяться дебати.

Мета. Розвивати вміння аргументувати свою позицію, слухати інших і шукати компромісне вирішення конфліктної ситуації.

- Групове обговорення

Опис. Учасники розміщуються у коло і де кожен має можливість поділитися власними досвідом конфліктів, які вони пережили. Обговорення стосується можливостей відмови від участі у конфлікті або чому це було складно.

Мета. розвивати вміння слухати інших, ділитися власним досвідом і отримувати нові можливості дій у конфліктних ситуаціях.

- Вправа «Я-повідомлення»

Опис. Оволодіння учасниками заняття навичками формулювати свої почуття і думки у форматі «Я-повідомлень» (наприклад, «Я почуваюся засмученим, коли ти жартуєш наді мною»). Завдання полягає у тому, щоб учасники практикували дану техніку в малих групах, обговорюючи конфлікти.

Мета. Розвивати навички висловлювання своїх почуттів без звинувачення інших, що може запобігти ескалації конфлікту.

- Пошук компромісу

Опис. Створення ситуацій, у яких учасники мають знайти компроміс для вирішення конфлікту. Наприклад, двоє учнів хочуть запропонувати інші фільми для перегляду на класному заході. Учасники групи мають обговорити і знайти рішення, яке задовольнить усі сторони конфлікту.

Мета. Розвивати навички співпраці та знаходження різних варіантів у вирішенні конфліктних ситуацій.

Ці завдання можуть допомогти підліткам розвинути вміння конструктивно вирішувати конфлікти.

Перелік завдань для формування вміння **ефективного спілкування** в контексті профілактики булінгу:

- Емпатійне слухання

Опис. Учасники розбиваються на пари. Один учасник ділиться короткою історією або ситуацією, що його турбує, а інший уважно слухає, не перебиваючи. Після цього слухач відтворює чуття, намагаючись передати емоції та основну суть розповіді.

Мета. Розвивати навички активного слухання та емпатії, що є успіхом в ефективному спілкуванні.

- Обговорення «незручних тем»

Опис. Створіть список тем, пов'язаних з булінгом, про які традиційно складно говорити (наприклад, кібербулінг, насмішка). Учасники по черзі висловлюють свої думки щодо цих тем, намагаючись створити безпечне середовище для обговорення.

Мета. Розвивати вміння відкрито говорити про складні питання та вчитися чути і поважати думки інших.

- Техніка «Карусель»

Опис. Учасники розбиваються на групи. За запропонованою темою, пов'язану з булінгом, кожна група обговорює її (наприклад, «як діяти, якщо ви

стали свідком булінгу»). Після обговорення учасники переміщуються в іншу групу, ділячись отриманими знаннями.

Мета. Сприяти обміну думками та ідеями, розвивати вміння спілкуватися в різних групах.

- Ситуаційні завдання

Опис. Групі учасників пропонуються ситуаційні картки з описами різних конфліктів, пов'язаних із булінгом. Учасники повинні обговорити, як би вони реагували на цю історію, і висловити свої думки.

Мета. Розвивати навички критичного мислення та ефективного спілкування в складних ситуаціях.

- Вправа «Таблиця висловлювання»

Опис. Створіть таблицю, в якій будуть розміщені варіанти висловлювань насильницького змісту та відповідні ефективні відповіді (наприклад, «Ти не можеш розмовляти зі мною так!» замість «Ти ненормальний!»). Учасники мають заповнити таблицю своїми варіантами відповідей.

Мета. Навчити учасників формулювати конструктивні відповіді на провокації та запобігати ескалації конфліктів.

Висвітлені завдання сприяють розвитку ефективних комунікаційних навичок у підлітків, допомагаючи їм уникати булінгу та дозволяють оволодівати вміннями конструктивно вирішувати конфлікти.

4. Підтримка культури взаємоповаги

Створення шкільного кодексу поведінки. Формулювання чітких правил, які заохочують повагу і вказують на неприпустимість булінгу.

Правила культури поведінки у школі:

1. Поважай інших

Завжди стався з повагою до всіх учнів, вчителів і працівників школи, незалежно від їхньої зовнішності, інтересів або походження.

2. Будь ввічливим

Використовуй ввічливі слова та доброзичливий тон при спілкуванні з іншими людьми. Уникай образливих жартів і висловлювань.

3. Слухай уважно

Уважно слухай, коли інші говорять. Дай можливість висловитися кожному, не перебивай та не зневажай думку інших.

4. Захищай своїх однокласників

Якщо ти станеш свідком булінгу або образ, не залишайся байдужим. Спробуй підтримати постраждалого, звернись до дорослого або вчителя.

5. Спілкуйся відкрито

Якщо ти відчуваєш, що хтось порушує твою межу або ти став свідком булінгу, говори про це. Звертайся за допомогою до вчителів або психолога.

6. Пробачай і проси пробачення

Якщо ти помітив, що образив когось, визнай свою помилку і попроси вибачення. Будь готовим пробачити, якщо хтось вибачається перед тобою.

7. Підтримуй дружнє середовище

Сприяй створенню дружньої атмосфери в класі. Заохочуй співпрацю і взаємодопомогу серед однокласників.

8. Не використовуйте соціальні мережі для булінгу

Уникай розповсюдження негативної інформації, образ або чуток у соціальних мережах. Пам'ятай, що кожен має право на повагу онлайн і офлайн.

9. Пам'ятай про наслідки своїх слів і дій

Перед тим як щось сказати чи зробити, задумайся про те, як це вплине на інших. Твої слова і дії можуть мати значний вплив.

10. Стався з розумінням до різниць

Приймай та поважай різноманітність у класі. Стався з розумінням до того, що у кожного можуть бути свої погляди, звички та культурні традиції.

Зазначений приклад правил спрямований на створення безпечного і підтримуючого навчального середовища. Усі учасники освітнього процесу мають спільно працювати над своїм утриманням, щоб запобігти булінгу та сприяти розвитку здорових стосунків у школі.

Важливо, щоб ці правила були обговорені і прийняті всіма учасниками освітнього процесу, щоб вони стали основою культури поведінки у закладі освіти.

Залучення шкільного колективу. Педагоги та шкільні працівники мають бути прикладом позитивної поведінки.

5. Впровадження програми медіації

Підготовка посередників серед учнів. Залучення старших учнів для підтримки молодших у вирішенні конфліктів мирним шляхом.

Розвиток шкільних служб підтримки. Створення групи, яка може допомогти у вирішенні конфліктних ситуацій і запобіганні булінгу.

6. Робота з батьками

Інформування батьків. Організація та проведення семінарів з надання ресурсів для підвищення обізнаності про булінг і його профілактику.

1. Розуміння булінгу - види, причини та наслідки

Обговорення різних форм булінгу (фізичний, вербальний, соціальний, кібербулінг) та їх вплив на підлітків та їхню самооцінку.

2. Роль батьків у профілактиці булінгу

Обговорення тем: «Як батьки можуть впливати на поведінку своїх дітей?», «Як навчити дітей справлятися з конфліктами та підтримувати однолітків».

3. Розмова батьків з дітьми про булінг

Методи відкритого і конструктивного спілкування, як батьки обговорюють з дітьми теми булінгу, емоцій та безпеки.

4. Розпізнавання ознаки булінгу

Як батьки можуть ідентифікувати, коли їхні діти є жертвами булінгу або агресорами, і що роблять в таких випадках.

5. Стратегії підтримки дітей, які пізнають булінгу

Як надати душевну підтримку, підвищити самооцінку та заохочувати дітей звертатися за допомогою до батьків.

6. Вплив соціальної мережі на поширення булінгу

Як соціальні медіа можуть сприяти булінгу та як батьки можуть контролювати і виховувати відповідальність у використанні онлайн-платформ.

7. Навчання емоційної грамотності

Як навчити дітей розуміти свої емоції та емоції інших, як це допоможе зменшити випадки булінгу.

8. Формування культури підтримки в школі

Як батьки можуть працювати разом зі школою для створення безпечного середовища, яке запобігає булінгу.

9. Визначення меж і правил у спілкуванні

Як навчити дітей встановлювати межі у спілкуванні, що допоможе уникати булінгу та маніпуляції з боку однолітків.

10. Залучення батьків до шкільних програм профілактики булінгу

Обговорення можливостей участі батьків у програмах і заходах, спрямованих на запобігання булінгу в школі.

Запропоновані теми для обговорення можуть сприяти конструктивному діалогу між батьками та вчителями, батьками та дітьми, допомагаючи створити безпечне та підтримуюче середовище для підлітків у школі та поза її межами.

Співпраця у випадку булінгу – можливість співпраці психолога з батьками у подоланні булінгу

7. Психологічна підтримка

Індивідуальні та групові консультації. Надання психологічної допомоги учням, які постраждали від булінгу або агресивної поведінки.

Підтримка з боку шкільного психолога. Регулярні зустрічі для обговорення емоційних проблем і методів управління агресією.

8. Моніторинг і реагування

Систематичне спостереження. Запровадження системи для анонімного повідомлення про випадки булінгу.

Оперативне втручання. Негайне реагування на інциденти з наданням захисту постраждалих і корекції поведінки агресорів.

Вважаємо, що запропоновані підходи формування безпечного та підтримуючого середовища в освітньому процесі, можуть сприяти ефективному вирішенню проблем з поширення та прояву булінгу. Що дає можливість усім учасникам освітнього процесу, почуватися захищеними.

Висновки до другого розділу

У другому розділі нами було проведено емпіричне дослідження щодо взаємозв'язку рівня прояву агресії серед підлітків та їх залучення до процесу булінгу (реалізовано 3 та 4 завдання наукової роботи).

Отже: згідно, з результатами дослідження *за методикою Басса-Даркі*, порівнюючи отримані показники дівчат і хлопців підліткового віку, можна зробити висновок про те, що схильність до прояву вербальної агресії, виявлено у значної частини 59,9% опитуваних підлітків 16-17 років, не залежно від гендерної приналежності. Що є найвищим показником за результатами проведеної діагностики. Високі показники також виявлено у можливості прояву фізичної агресії для хлопців 6(23%) та прояві негативізму 5 (21%) серед дівчат. Середні показники непрямой агресії у дівчат 4(17%), значно вище ніж у хлопців. У той час як серед хлопців спостерігається середній рівень показників схильності до роздратування 3(11,5%) і підозрілості 3(11,5%). Можемо зазначати, що виокремлені нами показники високого та середнього рівнів – є такими, на які варто звертати увагу психологу під час проведення профілактичної роботи серед підлітків.

Розглянемо отримані показники згідно *із порівняльною оцінкою ризику булінгу (ОРБ)*. За допомогою методики ми мали змогу визначити ризик булінгу серед досліджуваних. За результатами опитування значна частина респондентів вказали, що обзивання, насмішки та приставання є фактично звичайною поведінкою та манерою спілкування в серед них. При цьому

вчителі недостатньо володіють ситуацією, висловлюють своє незадоволення – і при цьому не можуть впоратися з деякими учнями, на що сказали 3(6%) опитуваних. Зазначмо, що прикрий факт про те, що на перервах, в особистих розмовах старшокласники, досить часто вживають лайку, нецензурну лексику, на що вказали 42(84%) опитуваних, про неприпустимість вживання нецензурної лексики у міжособистісній комунікації підлітків, відповіла незначна частина опитуваних, лише 18(36%), що є досить невтішним результатом. Виявлено незначні відсотки «здивування» підлітків, щодо бійки, яка може відбуватися у школі. Лише 17(34%) з числа опитуваних - вважають, що це дивно.

Показники за *опитувальником OLWEUS*. За його допомогою можливо виявити надати оцінку проблеми булінгу серед здобувачів закладів освіти: 42(84%) опитуваних зазначили, що мають хороших друзів (до 3-х осіб), це переважно однолітки, або старші на кілька років випускники (розвиненість соціальних зв'язків та контактів). Мають одного друга і з яким є тісний емоційний зв'язок, зазначили 5(10%). Однак, серед опитуваних було виявлено 3(6%) таких, які зазначили, що не мають друзів. Також 42 (84%) особи зазначили, що не стикаються із проявами булінгу. Але, 3(6%) – все ж таки зазначили, що переживають прояв булінгу з боку інших осіб (до декількох разів на тиждень, не лише в межах закладу освіти). 5(10%) респондентів зазначили, що переживають прояви булінгу рідше, тобто до 3-х разів на місяць; 36(72%) опитуваних вказали на те, що стикались з образливими прізвиськами. І лише 14(28%) – переживали такі ситуації рідко. Більшість підлітків (80%) вказали, що їх не виключали з кола друзів та не ігнорували. Проте, 12% опитуваних вказали, що їх іноді виключають чи ігнорують. Але, як зазначили 8% - що це відбувається постійно. Щодо фізичного впливу, як штовхання, лупцювання, залишення в закритому приміщенні тощо, то 90 % опитуваних ніколи не стикались з цим. Це може вказувати на те, що більшість опитаних почуваються безпечно та захищено в освітньому середовищі. Проте 10% опитуваних вказали, що стикались з фізичним впливом один раз або двічі. Зазначимо, що

в середньому 82 % опитуваних ніколи не стикались з такими ситуаціями; більшість опитаних (65%) ніколи не стикалися з булінгом, який здійснюється за допомогою телефонів або комп'ютерів для передавання образливих повідомлень, дзвінків та інших форматів спілкування

За результатами визначення *булінг-структуру* у групі підлітків виявлено: група «Захисники» 33(66%) респондентів (роль захисників та підтримки для тих, хто потрапляє під вплив булінгу); група «Булери» 1(2%) підліток (ті, хто вчиняють булінг чи агресивні дії щодо інших; група «Жертви» 5(10%) підлітків (які стикаються з негативним впливом булінгу); група «Спостерігачі» 11(22%) респонденти (особи, бути свідками ситуацій булінгу, але не завжди виступають у ролі активних учасників); до групи «Помічники» не увійшло жодного підлітка. Зазначимо, що загалом підлітки перебувають у безпечному та здоровому середовищі закладу освіти. Але, прояви булінгу спостерігаються у різних формах агресії. Серед опитуваних виявлено підлітка, схильного вчиняти булінг та жертви, над якими здійснюється цькування; доречним є вчасна та адекватну реакцію адміністрації закладів освіти на появу та прояв булінгу в освітньому середовищі, з метою прийняття необхідних заходів, щодо профілактики та подолання прояву булінгу серед підлітків.

Вважаємо за доцільним реалізацію профілактики булінгу психологом серед підлітків для створення безпечного та підтримуючого середовища в навчальних закладах: *соціально-педагогічна профілактика* розуміються як соціальні, психологічні, медичні, правові заходи, спрямовані на попередження, запобігання прояву негативних соціальних явищ у суспільстві: *підвищення обізнаності* – проведення інформативних зустрічей, *розвиток емпатії* - залучення до вправ, що розвивають розуміння та співпереживання до іншого; *розвиток соціальних навичок* - навчання методів для конструктивного вирішення конфлікту та ефективного спілкування; *підтримка культури взаємоповаги* - створення шкільного кодексу поведінки; *залучення шкільного колективу*; *впровадження програми медіації*; *підготовка посередників серед учнів* (старші учні для підтримки молодших у вирішенні конфліктів мирним

шляхом); *розвиток шкільних служб підтримки* (створення групи, яка може допомогти у вирішенні конфліктних ситуацій і запобіганні булінгу); *робота з батьками та інформування батьків*; *впровадження психологічної підтримки* (індивідуальні та групові консультації); *моніторинг і реагування* (систематичне спостереження, запровадження системи для анонімного повідомлення про випадки булінгу).

Отже, у зв'язку із отриманими результатами емпіричного дослідження зазначимо, що більша частина опитаних респондентів не стикаються із проявами булінгу різного характеру. Зауважимо про важливість здійснення профілактики булінгу у закладах освіти, для чого було запропоновано орієнтовну програму профілактики.

ВИСНОВКИ

Здійснивши ґрунтовний теоретичний аналіз наукової літератури та орієнтуючись на висунуті завдання нашого дослідження, ми дійшли висновку, що вивчення проблеми появи та поширення булінгу (цькування) є вкрай важливою, про що свідчить значна кількість наукових напрацювань вченими як в Україні, так і за кордоном.

1. На законодавчому рівні держави прийнято ряд Законів та положень щодо визначення суті поняття булінгу, ознак його виникнення та характеристик. Визначено основні аспекти для розпізнавання булінгу та шляхів його подолання.

Враховуючи висвітлені нами визначення поняття *булінгу* можемо дати наступне трактування: як фізичний та психологічний терор, залякування та цькування, прояв приниження, які спрямовані на те, щоб викликати у потенційної жертви страх, страждання та дискомфорт, впливаючи на особистість з метою підпорядкування її собі.

Цей вид насильства зазвичай є довготривалим, систематичного характеру та здійснюється цілеспрямовано і усвідомлено, по відношенню до тієї людини, яка не спроможна самотійно захистити себе.

2. Нами було визначено та розкрито ряд причин, які можуть спровокувати появу та поширення булінгу в суспільстві та в освітньому середовищі, зокрема. Серед основних причин науковці виділяють сімейні; особистісні; соціальні та вплив оточення.

Теоретично опрацьовано та висвітлено роботу психолога, щодо профілактики появи та поширення булінгу у закладі освіти.

Робота практичного психолога, має бути системною та чітко організованою, у взаємодії з іншими фахівцями та з адміністрацією закладу. До головних завдань запобігання прояву булінгу у закладі освіти належать:

- створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти – психологічна та фізична безпека;

- виявлення стану, причин та передумов, які сприяли виникненню булінгу;
- активна просвітницька діяльність;
- формування почуття поваги в учасників освітнього процесу один до одного та нетерпимого ставлення до будь якого прояву цькування;
- заохочення усіх учасників до активного сприяння запобіганню булінгу;
- здійснення діагностики рівня безпечного середовища;
- розробка програм реабілітації для того, хто постраждав від булінгу, спільна реалізація та впровадження цієї програми разом із батьками та усіма учасниками освітнього процесу;
- розробка та впровадження корекційної програми для булера (кривдника) за активної участі батьків (законних представників) та інших учасників;
- надання консультацій всім учасникам освітнього процесу відповідно до запитів;
- проведення профілактичних заходів.

У другому розділі нами було проведено емпіричне дослідження щодо взаємозв'язку рівня прояву агресії серед підлітків та їх залучення до процесу булінгу (реалізовано 3 та 4 завдання наукової роботи).

3. Отже: згідно, з результатами дослідження за *методикою Басса-Даркі*, порівнюючи отримані показники дівчат і хлопців підліткового віку, можна зробити висновок про те, що схильність до прояву вербальної агресії, виявлено у значної частини 59,9% опитуваних підлітків 16-17 років, не залежно від гендерної приналежності. Що є найвищим показником за результатами проведеної діагностики. Високі показники також виявлено у можливості прояву фізичної агресії для хлопців 6(23%) та прояві негативізму 5 (21%) серед дівчат. Середні показники непрямої агресії у дівчат 4(17%), значно вище ніж у хлопців. У той час як серед хлопців спостерігається середній рівень показників схильності до роздратування 3(11,5%) і підозрілості 3(11,5%). Можемо зазначати, що виокремлені нами показники високого та середнього рівнів – є такими, на які варто звертати увагу психологу під час проведення профілактичної роботи серед підлітків.

Розглянемо отримані показники згідно із *порівняльною оцінкою ризику булінгу (ОРБ)*. За допомогою методики ми мали змогу визначити ризик булінгу серед досліджуваних. За результатами опитування значна частина респондентів вказали, що обзивання, насмішки та приставання є фактично звичайною поведінкою та манерою спілкування в серед них. При цьому вчителі недостатньо володіють ситуацією, висловлюють своє незадоволення – і при цьому не можуть впоратися з деякими учнями, на що сказали 3(6%) опитуваних. Зазначмо, що прикрий факт про те, що на перервах, в особистих розмовах старшокласники, досить часто вживають лайку, нецензурну лексику, на що вказали 42(84%) опитуваних, про неприпустимість вживання нецензурної лексики у міжособистісній комунікації підлітків, відповіла незначна частина опитуваних, лише 18(36%), що є досить невтішним результатом. Виявлено незначні відсотки «здивування» підлітків, щодо бійки, яка може відбуватися у школі. Лише 17(34%) з числа опитуваних - вважають, що це дивно.

Показники за *опитувальником OLWEUS*. За його допомогою можливо виявити надати оцінку проблеми булінгу серед здобувачів закладів освіти: 42(84%) опитуваних зазначили, що мають хороших друзів (до 3-х осіб), це переважно однолітки, або старші на кілька років випускники (розвиненість соціальних зв'язків та контактів). Мають одного друга і з яким є тісний емоційний зв'язок, зазначили 5(10%). Однак, серед опитуваних було виявлено 3(6%) таких, які зазначили, що не мають друзів. Також 42 (84%) особи зазначили, що не стикаються із проявами булінгу. Але, 3(6%) – все ж таки зазначили, що переживають прояв булінгу з боку інших осіб (до декількох разів на тиждень, не лише в межах закладу освіти). 5(10%) респондентів зазначили, що переживають прояви булінгу рідше, тобто до 3-х разів на місяць; 36(72%) опитуваних вказали на те, що стикались з образливими прізвиськами. І лише 14(28%) – переживали такі ситуації рідко. Більшість підлітків (80%) вказали, що їх не виключали з кола друзів та не ігнорували. Проте, 12% опитуваних вказали, що їх іноді виключають чи ігнорують. Але, як зазначили 8% - що це

відбувається постійно. Щодо фізичного впливу, як штовхання, лупцювання, залишення в закритому приміщенні тощо, то 90 % опитуваних ніколи не стикались з цим. Це може вказувати на те, що більшість опитаних почуваються безпечно та захищено в освітньому середовищі. Проте 10% опитуваних вказали, що стикались з фізичним впливом один раз або двічі. Зазначимо, що в середньому 82 % опитуваних ніколи не стикались з такими ситуаціями; більшість опитаних (65%) ніколи не стикалися з булінгом, який здійснюється за допомогою телефонів або комп'ютерів для передавання образливих повідомлень, дзвінків та інших форматів спілкування

За результатами визначення *булінг-структуру у групі підлітків* виявлено: група «Захисники» 33(66%) респондентів (роль захисників та підтримки для тих, хто потрапляє під вплив булінгу); група «Булери» 1(2%) підліток (ті, хто вчиняють булінг чи агресивні дії щодо інших; група «Жертви» 5(10%) підлітків (які стикаються з негативним впливом булінгу); група «Спостерігачі» 11(22%) респонденти (особи, бути свідками ситуацій булінгу, але не завжди виступають у ролі активних учасників); до групи «Помічники» не увійшло жодного підлітка. Зазначимо, що загалом підлітки перебувають у безпечному та здоровому середовищі закладу освіти. Але, прояви булінгу спостерігаються у різних формах агресії. Серед опитуваних виявлено підлітка, схильного вчиняти булінг та жертви, над якими здійснюється цькування; доречним є вчасна та адекватну реакцію адміністрації закладів освіти на появу та прояв булінгу в освітньому середовищі, з метою прийняття необхідних заходів, щодо профілактики та подолання прояву булінгу серед підлітків.

4. Вважаємо за доцільним реалізацію профілактики булінгу психологом серед підлітків для створення безпечного та підтримуючого середовища в навчальних закладах: *соціально-педагогічна профілактика* розуміються як соціальні, психологічні, медичні, правові заходи, спрямовані на попередження, запобігання прояву негативних соціальних явищ у суспільстві: *підвищення обізнаності* – проведення інформативних зустрічей, *розвиток емпатії* - залучення до вправ, що розвивають розуміння та

співпереживання до іншого; *розвиток соціальних навичок* - навчання методів для конструктивного вирішення конфлікту та ефективного спілкування; *підтримка культури взаємоповаги* - створення шкільного кодексу поведінки; *залучення шкільного колективу*; *впровадження програми медіації*; *підготовка посередників серед учнів* (старші учні для підтримки молодших у вирішенні конфліктів мирним шляхом); *розвиток шкільних служб підтримки* (створення групи, яка може допомогти у вирішенні конфліктних ситуацій і запобіганні булінгу); *робота з батьками та інформування батьків*; *впровадження психологічної підтримки* (індивідуальні та групові консультації); *моніторинг і реагування* (систематичне спостереження, запровадження системи для анонімного повідомлення про випадки булінгу).

Отже, у зв'язку із отриманими результатами емпіричного дослідження зазначимо, що більша частина опитаних респондентів не стикаються із проявами булінгу різного характеру. Зауважимо про важливість здійснення профілактики булінгу у закладах освіти, для чого було запропоновано орієнтовну програму профілактики. Таким чином, вважаємо, що висунута нами гіпотеза наукового дослідження є доведеною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. *Шлях освіти*. 2012. № 2. С. 12-16.
2. Андрусенко Т. Г. Попередження булінгу у середовищі старшокласників засобами форум-театру [Електронний ресурс] 2019. Режим доступу до ресурсу: chrome-extension://efaidnbnmnmbpcjpcglclefindmkaj/http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/1530/1/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_2019.pdf
3. Белкіна-Ковальчук О. В. Особливості реєстрації випадків насильства в закладах загальної середньої освіти. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. *Серія: Педагогічні науки*. 2018. Випуск 150. С. 11-14.
4. Бекешкіна І., Печончик Т., Яворський В. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження Київ, 2017. 308 с
5. Благута Р.І. Механізми виникнення агресії підлітків. Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2003. Т. V. Ч. 4. С. 46–51.
6. Богуславська А. Насильство у школі. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/904/171/32933/>
7. Борщевська А. В. Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. *Серія : Медицина*. - 2014. Вип. 6. С. 48-52.: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_medf_2014_6_15
8. Бугайчук А. Група підтримки. Як борються зі шкідливим булінгом у США та Канаді. *Початкова освіта*. 2019. № 8. С. 34–41.
9. Волинець Л., Дорошок Т., Євсюкова М. та ін. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навч.-метод. посіб. К.: Держсоцслужба, 2005. 395 с.
10. Воронцова О. Програма «Профілактика та подолання булінгу у закладах освіти» URL: <http://xn--d1acjtrgde.kiev.ua/2017/08/24/profilaktika-tapodolannya-bulingu-u-zakladah-osviti/>
11. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісн.Чернігів. нац. пед. унту. *Серія : Психологічні науки*. Чернігів 2013.Вип. 114. С. 46-50
12. Запобігання та протидія насильству. Методичні рекомендації. Київ. 2018.
13. Запобігання та протидія домашньому насильству: діяльність закладівосвіти : навч-метод посіб. авт. кол: Андрєєнкова В.Л, Байдик В.В, Войцях Т.В, Калашник О. К. та ін. Київ : ФОП Нічога С., 2020. 196 с
14. Капська А., Завацька Л., Грищенко С. Технології роботи соціального педагога в зарубіжних країнах : навч. посіб. Київ : Слово, 2011. 248с

15. Карпенко О. Мобінг – булінг по дорослому. *Завуч*. 2019. № 5. С. 50–57.
16. Коваль Г. В., Алексеєнко Г. О. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах. *Педагогіка :наук. журн.* Миколаїв, 2016. Вип. 257. С. 7-11.
17. Кожен п'ятий підліток визнавав себе жертвою онлайн-знущань, - дослідження про кібербулінг [Електронний ресурс] // Lb.ua – Режим доступу до ресурсу: https://lb.ua/society/2020/10/09/467767_kozhen_pyatyy_pidlitok_viznavav
18. Кулешова О. В., Міхеєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. Науковий вісник Херсонського державного університету. *Серія «Психологічні науки»*. 2019. № 1. С. 154–158.
19. Купріянова О.О. Запобігання та протидія домашньому насильству над дітьми та молоддю. *Пам'ятка-довідник*. Київ. 2018.
20. Куртова, С. Булінг у школі. Освіта.UA. URL: http://osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/42788/
21. Лалак Н.В., Пеняк В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодення Міжнародний науковий журнал «ОСВІТА І НАУКА». Випуск 1(26) 2019 <http://msu.edu.ua/>
22. Легар Ю. Зупинимо булінг разом. Небезпека в смартфоні. *Соціальний педагог*. 2021. № 5/6. С. 12–25.
23. Літвінова О. В. Дослідження психологічних чинників підліткового. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. С. 183–189.
24. Луценко О. Л., Ткачук К. Є. «Булінг по-дорослому»: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 11. С. 43-49
25. Лушпай Л. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії [Електронний ресурс]. Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. *Сер. :Філологічна*. 2013. Вип. 33. С. 85–88. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf
26. Лушпай Л. І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Київ, 2010. С. 126–131
27. Мальцева О. А. Профілактика жорстокості і агресивності в підлітковому віці. 2019. С. 51-54. 41.
28. Мілінчук С. Насилля як соціально-педагогічна проблема особистості. 2018. С.132-137.
29. Медвідь М., психологічний аналіз конфліктів у підліткових групах та їх корекція. Теоретичні та методологічні проблеми сучасної педагогіки та психології : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 09–10 листопада 2018 р.) / ГО «Інститут інноваційної освіти»; Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Миколаїв : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2018. С.122-127

30. Москаленко, В. В. Підліткова група як соціально-психологічний простір формування гендерної ідентичності особистості. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2019. № 1 (13). С. 52-64
31. Морозюк К. В. Психологічні особливості кібербулінгу як форми віртуальної агресії у підлітків. Київ, 2020. 35 с.
32. Найдьонова Л.А. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини. Методичні рекомендації К., 2014. 80 с.
33. Олійник В. О. Соціально-педагогічна профілактика жорстокої поведінки учнів основної школи засобами анімаційної діяльності: дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.05. ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Харків, 2017. 265 с.
34. Павелків В. Р. Психологічний аналіз змісту та типології проблеми агресивності у психологічній науці. *Психологія: реальність і перспективи*. 2013
35. Плутицька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства *Сер.: Юриспруденція*. 2017, №29, Т. 2
36. Поляничко А. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: сутність, причини поширення, наслідки. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. Харків, 2013. Вип. 35. С. 48–53.
37. Прібиткова Н. Булінг у закладах освіти: поняття, структура, причини та шляхи подолання. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. С. 58–61.
38. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2018 р. № 2657-VIII. URL <https://ips.ligazakon.net/document/view/T182657?an=2&q=%D0%B1%D1%83%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3>
39. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
40. Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18#Text>
41. Про засади державної політики України в галузі прав людини: Постанова Верховної Ради України від 17.06.1999 р. № 757-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14> (дата звернення 09.09.2020).
42. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38-39. С.380.
43. Протидія булінгу <https://mon.gov.ua/tag/protidiya-bulingu?&type=all&tag=protidiya-bulingu>
44. Програма тренінгових занять «СТОП- Булінг» орієнтована на профілактику насилля в шкільному середовищі
45. Ролінський В. І. Соціально-педагогічні умови профілактик насильства щодо підлітків : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2005. 20 с

46. Сидорук Ірина. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 1 (302) : Серія "Педагогічні науки". С. 169-173
47. Соболев Є. Ю., Корнійченко А. О. Булінг в освітньому середовищі – детермінанти та форми. Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: *Право*, 2020. № 8. С. 4–9.
48. Сорочанд. А. Булінг: поняття, історія існування, характеристика. *Науковий вісник публічного та приватного права Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень*. Випуск 6, 2019. С 12-19
49. Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки. *Гуманізація навчально-виховного процесу : збірник наукових праць*. 2011. Вип LVI. С. 431-440.
50. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння боулінгу. URL <http://school90zp.esy.es/profilaktika-nasilstva/2035-stop-shkilnij-teror>
51. Українська психологічна термінологія : словник-довідник. за ред. А. Чепи. Київ : ДП «Інформ-аналіт. агентство», 2010.
52. Чернякова А. В. Проблема третирування (bullying) серед учнів у загальноосвітній школі США : шляхи запобігання та подолання. URL : <http://www.psyh.kiev.ua>
53. Шатирко Л.О., Мойзріст О.М. Психологічні засоби запобігання явищам залякування та цькування (булінгу) в шкільному середовищі: практикум / за науковою редакцією академіка НАПН України С.Д. Максименка. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 46 с.
54. Явище булінгу: підходи до визначення поняття та різновиди. Режим доступу: <http://autta.org.ua/ua/materials/material/YAvishche-bul-ngu--p-dhodi-do-viznachennya-ponyattya-ta-r-znovidi/>
55. Besag V. E. Bullies and Victims in Schools. Milton Keynes : Open University Press. 1999. № 3. P. 7-12.
56. Dankanson N. Sexual Bullying: Gender Conflict and Pupil Culture in Secondary School. Routledge, 1999. 177 p. Режим доступу: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10071157>
57. Olweus D. Bullying at school [Elektronic resouse] Blackwell Publ. 215 p. https://www.researchgate.net/publication/246876123_Olweus_D_1993Bullying_at_school_What_we_know_and_what_we_can_do_Malden_MA_Blackwell_Publishing_140_pp_2500
58. Randall P. Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims. Florence, KY, USA: Brunner-Routledge https://www.routledge.com/Bullying-in-Adulthood-Assessing-the-Bullies-and-their-Victims/Randall/p/book/9780415236942?srsId=AfmBOorgqIfELcsJye40ACClj6xxUZSBzkpsUN3vdZF7X_H7I0rFXuW9

59. Safe to Learn: Embedding Anti-Bullying Work in Schools / Department for Children, Schools and Families guidance. – 2008. Режим доступа: www.teachernet.gov.uk/wholeschool/behaviour/tacklingbullying/racistbullying
60. Salisbury J. Challenging Macho Values: Ways of Working with Boys in Secondary Schools. Routledge Falmer, <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=100957668>

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник OLWEUS для здійснення моніторингу в закладі освіти.

1. Наскільки тобі подобається у школі?

- a) Дуже не подобається
- b) Не подобається
- c) Не можу визначитись
- d) Подобається
- e) Дуже подобається

2. Ти хлопець чи дівчина?

- a) Хлопець
- b) Дівчина

3. Скільки хороших друзів у тебе є в класі?

- a) Жодного
- b) Один хороший друг
- c) 2-3 хороших друзів
- d) 4-5 хороших друзів
- e) 6 та більше хороших друзів

4. Як часто тобі доводилося переживати знущання над собою у школі за останні кілька місяців?

- a) Наді мною не знущалися
- b) Один чи два рази
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

5. Мені давали образливі прізвиська, насміхалися або дражнили так, що мене це зачіпало.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

6. Інші учні навмисно не залучали мене у спільні події, виключали мене зі свого кола друзів або повністю ігнорували мене.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень

е) Декілька разів на тиждень

7. Мене штовхали, лупцювали, штурхали або навмисне залишали у закритому приміщенні.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

8. Інші учні оббріхували мене або розпускали плітки з метою погіршити ставлення оточуючих до мене.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

9. У мене забирали, пошкоджували речі або гроші.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

10. Мене залякували або примушували робити речі, які я не хочу.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

11. З мене знущалися, насміхаючись над моєю расою або кольором шкіри.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

12. З мене знущалися, використовуючи образливі прізвиська, насмішки або жести з сексуальним підтекстом.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі

- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

12а. З мене знущалися, застосовуючи телефон або комп'ютер для передавання злих або образливих повідомлень, картинок, дзвінків та повідомлень інших форматів.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

12б. Якщо з тебе знущалися по телефону або через інтернет, то як це відбувалося?

- а) Тільки по телефону
- б) Тільки через інтернет
- с) Обидва варіанти

13. Наді мною знущалися іншим чином.

- а) Такого не траплялося
- б) Траплялося раз або двічі
- с) 2-3 рази на місяць
- д) Приблизно раз на тиждень
- е) Декілька разів на тиждень

14. У якому(их) класі(ах) вчатьс я учні, які знущалися над тобою?

- а) У моєму класі
- б) У іншому класі з моєї паралелі
- с) У старших класах
- д) У молодших класах
- е) У різних класах

15. До знущань вдавалися дівчата чи хлопці?

- а) В основному, 1 дівчина
- б) Декілька дівчат
- с) В основному, 1 хлопець
- д) Декілька хлопців
- е) І хлопці, і дівчата

16. Яка кількість учнів зазвичай брала участь у знущаннях?

- а) В основному, 1 учень
- б) 2-3 учня
- с) 4-9 учнів

- d) Понад 9 учнів
- e) Різні учні з різних класів

17. Як довго тривало знущання?

- a) 1 або 2 тижні
- b) Приблизно місяць
- c) Приблизно півроку
- d) Приблизно рік
- e) Декілька років

18. Де над тобою знущалися?

- a) На спортивному майданчику
- b) У коридорах та на сходах
- c) У класі (у присутності вчителя)
- d) У класі (за відсутності вчителя)
- e) У туалеті
- f) У спортзалі
- g) У їдальні
- h) На шляху до школи або з неї
- i) На зупинці транспорту
- j) У шкільному автобусі
- k) В іншому місці у школі

19. Чи казав(ла) ти комусь в останні декілька місяців, що над тобою знущаються?

- a) Знущалися, але не казав(ла)
 - b) Знущалися і казав(ла)
- Кому ти казав(ла)?
- a) Шкільному вчителю
 - b) Іншому дорослому зі школи
 - c) Комусь зі своїх батьків/опікунів
 - d) Комусь зі своїх братів/сестер
 - e) Комусь зі своїх друзів
 - f) Комусь іншому

20. Як часто хтось із вчителів або дорослих намагається втрутитись та зупинити це, якщо над учнем знущаються у школі?

- a) Майже ніколи
- b) Рідко
- c) Іноді
- d) Часто
- e) Майже завжди

21. Як часто інші учні намагаються втрутитись та зупинити це, якщо над

учнем знущаються у школі?

- a) Майже ніколи
- b) Рідко
- c) Іноді
- d) Часто
- e) Майже завжди

22. За останні кілька місяців чи звертався хтось із дорослих до представників школи, намагаючись зупинити знущання над тобою?

- a) Наді мною не знущалися
- b) Ні, ніхто не звертався до представників школи
- c) Так, одного разу зверталися
- d) Так, зверталися декілька разів

23. Коли ти бачиш, що знущаються над учнем твого віку, що ти думаєш або відчуваєш?

- a) Напевне, вони того заслуговують
- b) Не дуже їм співчуваю
- c) У деякій мірі співчуваю їм
- d) Дуже співчуваю та прагну допомогти

24. Як часто ти брав(ла) участь у знущанні над іншими учнями за останні декілька місяців?

- a) Не знущався(лася) над іншими
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

25. Я давав(ла) образливі прізвиська комусь з учнів, насміхався(лась) або дражнив(ла) так, щоб їх це зачіпало.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

26. Я навмисно не залучав(ла) когось конкретного у спільні події, виключали їх зі свого кола друзів або повністю ігноруючи.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

27. Я штовхав(ла), лупцював(ла), штурхав(ла) або навмисне залишав(ла) когось у закритому приміщенні.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

28. Я розпускав(ла) плітки про когось з метою погіршити ставлення оточуючих до них.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

29. Я забирав(ла), псував(ла) чийсь речі або гроші.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

30. Я залякував(ла) або примушував(ла) когось робити речі, які вони не хотіли робити.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

31. Я знущався(лась) над кимось, насміхаючись над їх расою або кольором шкіри.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

32. Я знущався(лась) над іншими, використовуючи образливі прізвиська, насмішки або жести з сексуальним підтекстом.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць

- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

32а. Я надсилав(ла) злі або образливі повідомлення, картинки, телефонував(ла) або інакше використовував(ла) телефон або комп'ютер.

- f) Такого не траплялося
- g) Траплялося раз або двічі
- h) 2-3 рази на місяць
- i) Приблизно раз на тиждень
- j) Декілька разів на тиждень

32б. Якщо ти знущався(лась) над кимось по телефону або через інтернет, то як це відбувалося?

- a) Тільки по телефону
- b) Тільки через інтернет
- c) Обидва варіанти

33. Я знущався(лась) над кимось іншим чином.

- a) Такого не траплялося
- b) Траплялося раз або двічі
- c) 2-3 рази на місяць
- d) Приблизно раз на тиждень
- e) Декілька разів на тиждень

34. За останні кілька місяців чи говорив з тобою класний керівник або учителі стосовно твого знущання над кимось із учнів у школі?

- a) Не знущався(лась) над іншими
- b) Зі мною ніхто не говорив
- c) Так, одного разу говорили
- d) Так, говорили декілька разів

35. За останні декілька місяців чи говорили з тобою дорослі вдома стосовно твого знущання над кимось із учнів у школі?

- e) Не знущався(лась) над іншими
- f) Зі мною ніхто не говорив
- g) Так, одного разу говорили
- h) Так, говорили декілька разів

36. Чи вважаєш ти, що можеш приєднатися до знущання над учнем, який тобі не подобається?

- a) Так
- b) Так, можливо
- c) Я не знаю
- d) Ні, напевно, не стану

- e) Ні
- f) Точно ні

37. Як ти зазвичай реагуєш, якщо бачиш чи дізнаєшся, що над учнем твого віку знущається інший учень чи група учнів?

- a) Я такого ніколи не помічав(ла)
- b) Я долучаюсь до знущань
- c) Я такого не роблю, але вважаю це нормою
- d) Я просто спостерігаю за тим, що відбувається
- e) Я хотів би допомогти
- f) Я намагаюсь допомогти

38. Як часто тебе лякає ймовірність знущань над тобою іншими учнями школи?

- a) Ніколи
- b) Рідко
- c) Іноді
- d) Досить часто
- e) Часто
- f) Дуже часто

39. Загалом, як, на твою думку, твій класний керівник вплинув на припинення знущань в класі протягом останніх місяців?

- a) Дуже мало або ніяк
- b) Досить мало
- c) В деякій мірі вплинув
- d) Добре вплинув
- e) Дуже добре вплинув

40. Як би ти себе описав(ла)?

Додаток Б

Методика вивчення Схильності особи до агресивної поведінки А. Баса та А. Даркі (адаптація А.К. Осницького)

А. Бас та А. Даркі запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їхній погляд, показників та форм агресивної поведінки особи. автори визначили такі види агресивної поведінки:

Для отримання даних щодо притаманних особі вказаних вище показників агресивної поведінки пропонується нижченаведений опитувальник. Використання фізичної сили щодо іншої особи – фізична агресія.

Прояви негативних почуттів як через форму (сварка, крик, верещання), так і через зміст словесних звертань до інших осіб (погроза, прокляття, лайки) – вербальна агресія.

Використовування обхідним шляхом спрямованих проти іншої особи пліток, жартів та прояви ненаправлених, неупорядкованих вибухів люті (крик, тупотіння ногами тощо) – непряма агресія.

Опонуєча форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету та керівництва, що може наростати від пасивного супротиву до активних дій проти вимог, правил, законів, – негативізм.

Схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження проявляти запальність, різкість, грубість – роздратування.

Схильність до недовіри та обережного ставлення до людей, яка виходить з переконання, що оточуючі хочуть завдати цій людині шкоди, – підозрілість.

Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, що обумовлені відчуттям гніву, невдоволеністю кимось конкретно або всім світом за справжні або уявні страждання, – образа.

Ставлення та дії щодо себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання самої особи в тому, що вона є поганою людиною, діє негарно: злісно, безсовісно, – автоагресія або відчуття провини. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8.15

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.

4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб розкидуватися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами. 14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір. 21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Досить багато людей заздрять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків. інСтрукція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-». 16
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх ставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурим від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.

41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.

49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто почуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.
60. Я лаюся тільки через злість.
61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.¹⁷
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки. 69. Я не засмучуюсь через дрібниці.
70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.
71. Я часто тільки вдаюся до погроз, але не збираюся їх реалізовувати.
72. Останнім часом я став занудою.
73. Під час суперечки я часто підвищую голос.
74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.
75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

ключ для оброблення результатів:

- 1) Фізична агресія (k=11): 1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.
- 2) вербальна агресія (k=8): 7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.
- 3) непряма агресія (k=13): 2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.
- 4) негативізм (k=20): 4+, 12+, 20+, 28+, 36-.
- 5) дратівливість (k=9): 3+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.
- 6) схильність до підозр (k=11): 6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.
- 7) образа (k=13): 5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.
- 8) відчуття провини (k=11): 8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 67+